

Національний заповідник "Софія Київська"

Бібліотека Софії Київської

СУГДЕЙСЬКИЙ ЗБІРНИК

ВИП. 3–4 (VIII)

Серія заснована у 2004 р.

Київ
2021

Сугдейський збірник.

С89 Вип. 3–4 (VIII). Київ. 2021. 602 с., іл.

ISSN: 2708-4914

3–4 (VIII) випуск Сугдейського збірника продовжує засновану у 2004 р. серію наукових видань, що ґрунтуються на матеріалах міжнародної наукової конференції «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі», що регулярно проводилась Національним заповідником «Софія Київська» на базі його відділу – музею «Судацька фортеця». На сьогодні, через анексію Криму Російською Федерацією, музей вилучено з підпорядкування Міністерства культури України та оперативного управління Національного заповідника «Софія Київська». Однак заповідник продовжує традицію започаткованих ним наукових форумів, збираючи їх на території свого музейного комплексу в м. Києві. В свою чергу, збірник продовжує публікацію робіт, присвячених історії та археології давнього та середньовічного Криму. В статтях розглядаються торговельні, етнічні та культурні зв'язки між Україною, Кримом, Руссю, Європою, Причорномор'ям та Візантією, оприлюднюються результати археологічних, джерелознавчих та історіографічних досліджень.

Відповідальна за випуск:

Н.М. Куковальська – генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська», дійсний член Української академії архітектури, заслужений працівник культури України

Відповідальний редактор:

О.В. Джанов – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»

Редакційна колегія:

Н.М. Нікітенко – д.і.н., професор; *В.В. Корнієнко* – д.і.н.;
О.А. Однороженко – д.і.н.; *О.А. Алфьоров* – к.і.н.; *Д.С. Гордієнко* – к.і.н.;
І.Є. Марголіна – к.і.н.; *О.В. Джанов*

Рецензенти:

д.і.н., професор *В.І. Ульяновський*
д. мистецтвознавства, професор *А.О. Пучков*

ПОДІЛЛЯ В СЕРЕДИНІ XIII ст. – 1400 р.

Дослідження історії Поділля має велику історіографію, і лише імена істориків, які звернулися до різних її аспектів, займуть не одну друковану сторінку¹. Цю роботу спочатку автор замислив як дослідження ярликів кримських ханів із метою виявлення імовірної системи й причин згадок у них тих чи інших територій і населених пунктів Поділля та ігнорування решти. Але зі збільшенням напрацьованих матеріалів автор все чіткіше усвідомлював, що без вивчення загальної історії Поділля, як подієвої, так і соціально-економічної, де відносини з Ордою за змогою й необхідністю відповідно будуть співвіднесені з відносинами в сусідніх регіонах (Молдавії, Галичині, Волині, Київщині і т.д.), вирішення порушеної проблеми буде не лише не повним, а й справді не можливим.

Тут автор здійснив спробу окреслити загальну історичну канву подій на Поділлі в 40-х рр. XIII ст. – 1400 р., де, наскільки дає змогу джерельна база, намагався по-новому подивитися на події в регіоні й, за необхідності, на сусідніх територіях. Водночас основну увагу надано місцю і впливу Орди як на події, так і по змозі на соціальні відносини в регіоні.

I. Від завоювання татаро-монголів до ординської «зам'ятні»

Пройшовши Східною Європою, татаро-монгольська завойовницька хвиля, не затримавшись у Польському, Угорському та інших королівствах, вилілася на Балкани й відкотилася на Схід. Влада Монгольської імперії міцно закріпилася у східноєвропейських степах. Завойовані території було поділено на улуси. В 70-х рр. XIII ст. «Дунайський улус» на Правобережжі нижньої течії Дунаю під владою Ногая, спадкоємця сьомого сина Джучі, став найбільш віддаленим на захід ординським володінням та відігравав вельми важливу роль у

---

¹ Із останніх робіт, що дають загальне уявлення про історію регіону, можна назвати праці Януша Куртики, Віталія Михайловського і Ольги Білецької. Kurtyka J. *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku* // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T. 1. Kraków. 2000. P. 9–59; Михайловський В. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI століття*. Київ: Темпора. 2012. XXII+450 с., іл.; Білецька О. *Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області*. Одеса: Астропринт. 2004. 416 с.

житті регіону². Сусідній величезний улус між Дніпром і Дністром отримав Курмиші (Курумиші / Куремса / Коренца / Choransa / Corenza), третій син Орди-Еджена, старшого брата хана Бату³. Проте він отримав улус не для володіння, а для правління. За свідченням Платона Карпіні: «*Князь (Коренца) пан над усіма, хто був поставлений на сторожу проти всіх західних людей, щоб вони не напали на них неочікувано*»⁴.

Курмиші «був наймолодшим серед інших» вищих командувачів монгольських військ і, з відомостей Платона Карпіні, «під його командою... шість тисяч озброєних людей»⁵. Він не зміг протистояти Данилові Галицькому, який вигнав татарського баскака з Бакоти й розорив Болоховські міста восени 1254 – навесні 1255 рр.⁶ Берке, який прийшов до влади в Орді 1258 р., підсилив свої західні кордони, поставивши там за правителя одного з кращих своїх воєначальників. Як сказано в літописі, «*и приде Боуранда (Бурундай), безбожнии злыми со мношествомъ полковъ татарскихъ в силе тяжце и ста на месте Коуремьсене*»⁷.

Скільки часу Бурундай порядкував на землях Курмиші, невідомо. Ймовірно, його призначення мало тимчасовий характер із метою підготування до другого походу на Польське королівство в 1259 р. Після 1259 р. його слід губиться, й лише Рашид ад-Дін згадував, що навесні 1288 р. загинув якийсь Бурултай «*один із керманичів війська*» Менгу-Тимура, наступника Берке, який воював із Аргун-ханом, спадкоємцем Хулагу⁸. Ймовірно, що цей воєначальник був тим самим Бурундаєм.

Ще одним тимчасовим правителем земель між Дніпром і Дністром міг бути полководець Ягурчі. Коли литовський князь Тройден 1274 р. захопив м. Дорогичин, галицький князь Лев Данилович звернувся по допомогу до хана Менгу-Тимура, і той «*да емоу рать и Ягоурчина с ним воеводу*»⁹. Чи був це «місцевий воевода», чи спеціально присланий ханом із Поволжя, невідомо.

² Узелац А. *Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*. Београд: Утопија. 2015. 324 с.

³ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Том II. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1960. С. 70; Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli* / Cura di P. Daffinà, C. Leonardi, M.C. Lungarotti, E. Menestò, L. Petech. Spoleto. 1989. P. 309.

⁴ Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli...* P. 267, 307.

⁵ Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli...* P. 267, 307.

⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. Санкт-Петербург. 1908. Стб. 829; Грушевський М. *Хронологія подій Галицько-волинської літописи* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 41. Львів. 1901. С. 39–40.

⁷ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 846.

⁸ Рашид ад-Дин. *Сборник летописей...* С. 82.

⁹ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 871–872.

Інша ситуація виникла в 1277 р., коли, у відповідь на скаргу Ногаєві князя Лева Даниловича на дії Литви, прибули послы Тегичаг, Кутлубуга, Ешимута і татарське військо на чолі з воеводою Мамшеєм. Галицько-татарські сили спільно напали на Чорну Русь¹⁰, що опосередковано вказує на визнання галицько-волинськими князями влади Ногая. Переконають у цьому події 1279 р., коли князь Лев Данилович, скориставшись зі смерті польського князя Болеслава Сором'язливого, родича дружини, висунув претензії на правління Краковом і сам їздив до Ногая просити про допомогу. Ногай прислав із військом до нього Кончака, Козея і Кубатана¹¹.

Близько 1282 р. помер хан Менгу-Тимур, і на престол зійшов Туда-Менгу, який надавав перевагу товариству шейхів, факірів і богомольців над державними справами¹². Проте Ногай у 80-х рр. XIV ст. за сферою впливу вже не поступався ординському правителю, що підтверджують події 1282–1283 рр., коли володимирський князь Дмитро Олександрович «зі своєю дружиною поїхав у Орду до царя татарського Ногая», оспорювати велике князювання, дане ханом Туда-Менгу його братові, городецькому князю Андрію¹³. Навіть Володимирське князівство і Курське Посем'я, далекі від Балкан, відчували залізну руку Ногая¹⁴. Практичні венеційці знали, що питання торгівлі у власних володіннях Ногай ухвалює, попри хана, і для цього в 1292 р. до нього вирушило відповідне посольство¹⁵. Деякі сучасники, як і літописці, усвідомлюючи реальне значення Ногая, називали його імператором нарівно з ординським ханом¹⁶.

Можна вважати, що Ногай із початком карбування своєї монети з легендою «Хан справедливий Нухай», а також монети з іменем його

---

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 877–878.

¹¹ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 881–882.

¹² Тизенгаузен В. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Том I. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург. 1884. С. 105.

¹³ ПСРЛ. Т. 18: Симеоновская летопись. Санкт-Петербург. 1913. С. 78.

¹⁴ Кучкин В.А. *Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь*. I. Москва. 1996. С. 5–57.

¹⁵ Thiriet F. *Délibérations des assemblées vénitiennes Concernant la Romanie*. Т. I: 1160–1363. Paris: Mouton & co La Haye. 1966. P. 65, № CLXVI.

¹⁶ Хаутала Р. *В землях «Северной Татариш». Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1342) // Язма Мирас. Письменное наследие. Textual Heritage*. Вып. 6. Казань. 2019. № 5. С. 123, 125. № 10. С. 181; Патканов К.П. *История монголов по армянским источникам*. Вып. 1. Санкт-Петербург. 1873. С. 63.

сина Джеки¹⁷ справді вирішив бути незалежним від Сараю властителем на просторах від Болгарії до Дону, і Поділля мало підпасти під його владу. В Сараї не могли весь час ігнорувати ситуацію, що склалася, й до кінця 90-х рр. XIV ст. відносини між ханом Токтою і Ногаєм загострилися аж до безпосереднього військового протистояння, попри те, що Ногай сприяв Токті посісти престол Сараю.

Наприкінці 90-х рр. XIV ст. Поділля належало дітям Курмиші. Чи були це спадкоємці згаданого Плана Карпіні Курмиші (Коренці) чи його тезки, джерела замовчують. Курмишевичі Абаджи, Караджин і Янджи «належали до числа старших военачальників і командували тьмами у Північних областях» та «були рівні Ногаю за могутністю, значенням і численністю війська». Вони підтримували Ногая, але після його першої перемоги в 1297/1298 рр. не отримали жаданої нагороди й перейшли на бік сарайського хана. Абаджи і Караджина в перипетіях боротьби вбили сини Ногая. Після перемоги над Ногаєм у 1299/1300 рр. Токта не позбавив дітей Ногая їхніх володінь¹⁸, проте вони самі пересварилися між собою. Старшого з них, Джеку, було вбито в Болгарії. Після цього низов'я Дунаю з містом Ісакчей хан віддав своєму синові Тукулбугу¹⁹, а Янджи він поставив «на місце брата його Абаджи», тобто віддав йому улус Курмиші. Як склалося життя Янджи; коли він помер; і хто був його спадкоємцем, невідомо.

Між 1300 і 1340 рр. татари ще не раз непокоїли угорські й польські володіння, але загалом період до початку 40-х рр. XIV ст. характерний доволі пасивним ставленням хана Узбека (1312–1342) до подій на західних кордонах його володінь²⁰. Скориставшись із цієї пасивності, Угорське королівство поступово почало провадити наступальну політику й до кінця 40-х рр. XIV ст. потіснило татар із рівнинних частин Валахії і Молдавії до дельти Дунаю²¹. Останній спалах активізації татар у відносинах із державами Європи відзначено під час

¹⁷ Хейвуд К. *Некоторые проблемы нумизматического доказательства правлений хана Ногая и Джеки* // Источниковедение улуса Джучи. Казань. 2001. С. 129–146; Лебедев В.П. *Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды* // Вестник одесского музея нумизматики. Одесса. 2000. С. 10–56; Северова М.Б. *О некоторых монетах Ногая (Золотая Орда XIII в.)* // Третья Всероссийская Нумизматическая конференция (г. Владимир. 17–21 апреля 1995 г.): Тезисы докладов. Москва. 1995. С. 17–19.

¹⁸ Мыськов Е.П. *Политическая история Золотой Орды (1236–1313 гг.)*. Волгоград: Изд-во ВолГУ. 2003. С. 144, 146.

¹⁹ Тизенгаузен В. *Сборник материалов...* Том I. С. 112–117, 161.

²⁰ Хаутала Р. *От Бату до Джанибека: Военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (2)* // Золотоордынское обозрение. Т. 4. № 3. 2016. С. 493–500.

²¹ Параска П.Ф. *Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // Карпато-дунайские земли в средние века*. Кишинев: Штиинца. 1975. С. 46–47.

польсько-литовської боротьби за володіння землями Галицько-Волинського князівства. Звернімося до цих подій.

Перший литовський успіх на землях Русі, підпорядкованих Орді, був на Волині, де в ролі правителя закріпився Любарт, син литовського правителя Гедиміна. Час початку його правління, як і право на Волинське князівство, залишаються предметом дискусії, оскільки жодних достовірних відомостей про нього до 1340/1341 рр. джерела не повідомляють. Відомо лише, що в результаті якихось домовленостей між галицько-волинським і литовським панівними домами був укладений шлюб Любарта з дочкою волинського князя²². Найбільш аргументованою, на наш погляд, є версія, що це була дочка володимирського князя Андрія Юрійовича на ім'я Аграфена (Агрипина)²³.

Сам Андрій Юрійович народився близько 1290 р. Любарт народився близько 1312/1315 рр.²⁴, і його шлюб із Аграфеною, якщо він був укладений за життя її батька, здійснився, коли обое з подружжя були ще дітьми. На час смерті, в 1323 р., Андрій Юрійович був молодого людиною й цілком міг розраховувати на чоловіче потомство. Отже, навряд чи відповідає дійсності те, що Любарта «*принял владимирский князь к дочери во Владимир и Луцк и во всю землю Волинскую*» як свого спадкоємця²⁵.

Після смерті галицького князя Юрія II Болеслава наприкінці березня 1340 р. польський король Казимир III швидко й рішуче захопив Львів. Він передбачив, що його дії викличуть відповідну реакцію хана²⁶. І справді, в лютому 1341 р., представник галицької знаті Дмитро Дедько з допомогою татар вигнав поляків із Галичини²⁷. Спільно з ним діяв один із найбільш визначних волинських князів Данило Васильович Острозький, хоча Волинь і не була об'єктом нападу

---

²² ПСРЛ. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука. 1980. С. 61, 85, 110, 115, 133.

²³ Келембет С. *Любарт-Дмитро Гедимінович: перший шлюб і династичні права на Галицько-Волинське князівство* // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Т. XV. Київ. 2019. С. 141–167.

²⁴ Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Historyczne. 1999. P. 235.

²⁵ ПСРЛ. Т. 35... С. 61, 85, 110, 115, 133. Припущення щодо початку правління Любарта на Волині в 1322 р., засновані на дарчій грамоті луцької церкви Йоана Богослова, відкинуто оскільки це фальсифікат. Грушевський М. *Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? Критична замітка* // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 70. Кн. 2. Львів. 1906. С. 71–72; Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Львів. 2004. С. 384, 683–697.

²⁶ Хаутала Р. *В землях «Северной Татарии»...* № 134. С. 699–703.

²⁷ Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum* // Monumenta Poloniae historica / Pomniki dziejowe Polski. Tom. II / Ed. A. Bielowski. Lwów. 1872. P. 621–622; Хаутала Р. *От Бату до Джанибека...* С. 503–504.

Казимира III. Відсутність згадки Любарта в цих подіях дає змогу припустити, що, ймовірно, в лютому 1341 р. він ще не був правителем Волині.

Владу Любарта визнала не тільки Волинь, а й Галичина²⁸. Відбулося це, ймовірно, водночас із визнанням його князем Волині не пізніше 1341 р. У всякому разі, на користь цього свідчить напис на дзвоні дзвіниці львівського собору Святого Юра, відлитому «*при князеві Дмитрію*» в 6849 р. (1341)²⁹. Проте Любарт був тільки номінальним правителем Галичини, а реальним залишився Дедько. Про це свідчить лист самого Дедька наприкінці весни 1341 р., де він називає себе «*управителем і старостою землі Русі*»³⁰, і лист угорського короля Людовика I (Лайоша) від 20 травня 1344 р., з якого бачимо, що влада в Галичині належала саме йому³¹. Однак у 1347 р. візантійський імператор Йоан Кантакузин, хоча й називає Любарта тільки володимирським князем, звертається саме до нього з проханням доправити «*галицького архиерея*» на слідство до патріарха щодо розколу Київської митрополії³².

Для більш чіткого уявлення процесів боротьби за галицько-волинські землі в 40–50-х рр. XIV ст. варто звернутися до статусу князів Русі в системі ординської влади. Відомо, що татаро-монголи не ставили собі за мету знищити панівну верхівку Русі. Князі, хто вижив у 1237–1241 рр., залишилися правити у своїх володіннях. Вони прийняли

²⁸ Филевич И.П. *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. Исторические очерки*. Санкт-Петербург. 1890. С. 47–48, 81–82. Сучасник подій Ян із Чарнкова писав, що після смерті Юрія II Болеслава «*Любарт... те саме князівство Русії тримав, у котре ввійшов король Казимир з сильним військом у рік Господень 1349 і оволодів ним повністю з усіма містами й замками*». Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum...* Р. 629. Ян Длугош стверджував, що Любарт нічого не отримав зі спадку свого батька, «*лише доньку князя Володимирського за дружину за якою дісталось йому князівство Львівське й Володимирське*». Joannis Dlugossii *Historiae Polonicae libri XII*. Т. III. Libri IX, X. Cracoviae. 1886. Р. 404. У польському перекладі ім'я Любарта пропущене. Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. Т. III. Ks. 9–10. Kraków. 1868. Р. 378.

²⁹ *Грамоти XIV ст.* / Упор., вст. ст., ком. і словн.-показч. М.М. Пещак. Київ: Наукова думка. 1974. № 7. С. 22–23; Мусин А. *Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Пльцом, Петербургом и Теребовлей // Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016. Львів. 2017. С. 95–119.

³⁰ Купчинський О. *Акти та документи...* № 13. С. 199–200.

³¹ Fejér G. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Tom. IX. Vol. I: Ab anno Christi 1342–1350. Budae. 1833. Р. 209.

³² *Русская историческая библиотека издаваемая Археографической Комиссией*. Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Часть первая: Памятники древне-русского канонического права. Санкт-Петербург. 1880. Приложения. Памятники русского канонического права XIII–XIV в., сохранившиеся в греческом подлиннике. № 6. Стб. 30–34.

правила монгольської політичної культури, були включені до складу ординської еліти у статусі улусних правителів Орди і служебників хана з усіма відповідними наслідками³³.

На жаль, ми не можемо оперувати ні татарськими, ні місцевими наративними джерелами через їх відсутність й вимушені скористатися аналогіями Північно-Східної Русі. Щодо досліджуваного часу можна навести два характерні приклади того, як московський князь словами літописця оцінював свої володіння стосовно Орди в 1348 р., і як хан Токтамиш оцінював своє значення відносно руських князівств у 1384 р. У першому випадку посланці князя Семена Івановича говорили у ставці хана, що Московське князівство – це *«царевъ (тобто ханський) оулусъ, а князя великаго (московського) отчина»*³⁴. В другому разі, вручивши ярлик на правління Михайлові Олександровичу Тверському, хан заявив, що *«азъ улусы свои самъ знаю, и кийждо князь русский на моемъ улусе, а на своемъ отечестве, живет по старине, а мне служитъ правдою, и язъ его жалую»*³⁵.

Однією з причин татарського втручання у справи Галичини на початку 1341 р. сучасник подій Ян із Чарнкова назвав заборону Казимира III *«віддавати данину, котру рутени мали звичай віддавати татарам»*³⁶. Штирійська хроніка середини XIV ст. говорить про те, що *«цар татар... стверджував, що (Руське) королівство було його, оскільки виплачувало ценз йому і його родоначальникам»*³⁷.

Любарт став князем Галичини й Волині без будь-якого помітного впливу з боку Литви й протидії цьому Орди, ймовірно, лише завдяки співпраці Дедька і князя Данила Острозького з татарами. Самі вони не могли претендувати на князювання й обрали для цього Любарта, склавши йому протекцію перед Узбеком. Дедько особисто їздив до хана й повернувся *«з безліччю татар»*. Імовірно, це був передовий загін із повіреними хана до Казимира III, й лише після того, як посланці не змогли переконати короля залишити у спокою Галицький улус чи прийняти ярлик на правління, на початку 1341 р. прибуло *«надзвичайно велике військо названих татар для вторгнення і руйнування королівства Польщі»*³⁸.

Тобто для здобуття влади над Галичиною й Волиню Любарт мав не лише заручитися підтримкою місцевих князів і бояр, а й узяти на

---

³³ Селезнев Ю.В. *Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса в XIII–XV в.* Воронеж. 2013. 472 с.; Селезнев Ю.В. *Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса (Орды)*. Дисс. док. ист. наук. Воронеж. 2014. 595 с.

³⁴ ПСРЛ. Т. 15, изд. 2-е. Вып. 1: Рогожский летописец, Петроград. 1922. Стб. 58.

³⁵ ПСРЛ. Т. 11: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург. 1897. С. 84.

³⁶ Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum...* P. 621–622.

³⁷ Хаутала Р. *В землях «Северной Татарии»...* № 145. С. 734.

³⁸ Хаутала Р. *В землях «Северной Татарии»...* № 138. С. 712, 713.

себе всі зобов'язання улусного правителя, головні з яких зведені до виплати данини й участі у військових операціях татар.

Хан Узбек помер наприкінці 1341 чи на початку 1342 р.³⁹, а його спадкоємець Джанібек (1342–1357) перевів свою увагу з католицьких королівств на Візантію, Чагатайський улус та італійські факторії. Криза у відносинах з останніми почалася в Тани 1343 р., коли венецієць убив татарського купця. Хан вигнав із Тани всіх «франків»⁴⁰. Наступною жертвою мала бути генуезька Кафа в Криму, але облога міста 1344 р. виявилася для татар невдалою.

Вкотре відчувши татарську слабину, взимку 1345 р. угорське військо перейшло в наступ десь неподалік від Трансильванії, ймовірно, в Північній Молдавії. Угорці захопили важливого татарина на ім'я Атламош, начебто «другу після хана [людину], одруженого з сестрою самого хана», і стратили його, а «ті з тартар, хто залишився живим, втекли у віддалені приморські краї до інших тартар»⁴¹.

Існує ціла літературна традиція в угорському, сербському й валацько-молдавському варіантах «Александрії», де Атламош виступає очільником татар чи куман, яких за наказом Філіппа Македонського (sic!) розбив його син Александр⁴². Однак дослідники визнають, що за персонажем «куманського царя Атламоша» може бути історична основа, хоча серед двадцяти чотирьох відомих темників часів Узбека немає жодного, чие ім'я хоча б віддалено нагадувало «Атламош»⁴³. Свідчення хроніста про похід угорців у 1345 р. також не зовсім достовірні, оскільки його очільник Андраш Лацкфі, названий у хроніці трансильванським воеводою, очолив цей уряд лише 1356 р.⁴⁴. На

³⁹ Хаутала Р. *В землях «Северной Татариш»...* С. 86 прим. 130. 16 березня 1342 р. про смерть Узбека вже знали в далекій Венеції. Thiriet F. *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*. Vol. I: 1329–1399. Paris: Mouton & co La Haye. 1958. P. 49, № 138 з помилковою датою 1341 р.

⁴⁰ Карпов С.П. *Кризис Таны 1343 г. в свете новых источников* // ВВ. Т. 55 (80). Ч. 1. Москва. 1994. С. 121–126.

⁴¹ *Historiae Hungaricae fontes domestici*. Pars prima. Scriptores. Vol. III: Chronicon Dubnicense. Lipsiae. 1884. P. 151–152; Вашари И. *Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого* // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Вып. 3. Казань: Фэн. 2010. С. 25; Перевод: Хаутала Р. *От Бату до Джанибека...* С. 513.

⁴² Узелац А. *Атламиш – кумански цар из српске Александриде* // Споменаца др Тибора Живковића. Београд. 2016. С. 221–228; Майоров А.В. *К спорам о времени возникновения Молдавского княжества* // Русин. № 3 (33). 2013. С. 46–47; Веселовский А.Н. *Из истории романа и повести. Материалы и исследования*. Вып. 1: Греко-Византийский период. // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Т. 40. № 2. Санкт-Петербург. 1886 С. 167–168.

⁴³ Селезнев Ю.В. *Темники Узбека (опыт статистических заметок)* // Золотоордынская цивилизация. № 6. Казань. 2013. С. 221–226.

⁴⁴ Вашари И. *Татарские походы...* С. 24.

думку Александра Узелаца, Атламош був правителем земель, раніше підпорядкованих Ногаєві. Іштван Вашарі вважає, що його можна сприймати як «практично незалежного володаря Пруто-Дністровської землі»⁴⁵. З огляду на те, що похід А. Лацкфі відбувався поблизу Трансильванії, то найбільш імовірно, Атламош правив улусом між річками Серет і Прут.

Хани видавали заміж представниць панівного дому лише за тих, до кого виявляли особливу честь⁴⁶. Проте Джанібек до долі свого зятя поставився цілком пасивно. Навіть 1346 р., коли угорці знову вторглися в татарські володіння, завдали татарам поразки й заволідали «великою кількістю дуже цінної зброї, безмежною здобиччю як тваринами, так і дорогоцінностями й дорогим камінням»⁴⁷, хан не відреагував на це. Замість війни з угорцями Джанібек 1346 р. ще раз зробив спробу взяти Кафу. Час облоги припав на спалах чуми в Орді, а торгові кораблі занесли епідемію в Європу⁴⁸. Війна на кілька років призвела до економічного розриву Орди з венеційцями і генуезцями, а пандемія чуми потрясла середньовічний світ Сходу і Заходу⁴⁹.

Рятуючись із заражених чумою регіонів, передовсім поволзьких міст, люди мігрували якомога далі. Переміщення великих мас людей руйнувало вертикальні й горизонтальні зв'язки, спричинювало розрив економічних зв'язків і, ймовірно, автономізацію незайманих пандемією улусів. Водночас виникли нові татарські міські поселення у Прут-Дністровському регіоні⁵⁰.

---

⁴⁵ Узелац А. *Татары в Дунайско-Днестровском междуречье во второй половине XIV в.* // Золотоордынское обозрение. Т. 7. № 3. 2019. С. 418. Вашари И. *Татарские походы...* С. 24.

⁴⁶ *История монголов эпоха Магакии, XIII в.* / Пер. и объяснения К.П. Патканова. Санкт-Петербург. 1871. С. 18.

⁴⁷ *Historiae Hungaricae fontes domestici...* Pars prima. Scriptores. Vol. III. P. 151–152, 167–168; Хаутала Р. *От Бату до Джанибека...* С. 512, 512–513.

⁴⁸ Гринберг М. *Последняя осада Каффы (1346–1347) ханом Джанибеком и Черная смерть: к вопросу о достоверности источников и хронологии* // Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII–XVI вв.). Казань. 2018. С. 75–89.

⁴⁹ Шамильоглу Ю. *Влияние Черной смерти на Золотую Орду: политика, экономика, общество, цивилизация* // Золотая Орда в мировой истории. Казань. 2016. С. 679–694; Шамильоглу Ю. *Черная смерть и ее последствия* // История татар с древнейших времен. В семи томах. Т. II: Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в. Казань. 2009. С. 689–690; Руссев Н.Д. *Безноса привратница эпох: «Черная смерть» на Западе и Востоке Европы* // Стратум: структуры и катастрофы. Санкт-Петербург: Нестор. 1997. С. 220–239.

⁵⁰ Руссев Н.Д. *На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.* Кишинев. 1999. С. 126.

Польське королівство майже не постраждало від чуми⁵¹, й після ретельної підготовки в 1349 р. поляки зайняли не тільки Галичину і Західну Волинь, а й м. Тереховлю на крайньому західному кордоні Поділля⁵². Успіх Казимира III був забезпечений нейтралітетом Орди, якого він досягнув, імовірно, під час приїзду послів хана Джанібєка у Краків⁵³. Причиною прихильного ставлення хана до Казимира III були, по-перше, його згода виплачувати данину⁵⁴, тобто на території Галичини король узяв на себе зобов'язання улусного правителя Орди, а по-друге, конфлікт великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича з великим князем московським Семеном Івановичем через утечу в Москву скинутого в 1345 р. литовського правителя Явнута Гедиміновича.

Перший прямий дипломатичний литовсько-ординський контакт відзначено в 1348 р., коли Ольгерд послав до хана свого брата Коріата Гедиміновича просити про допомогу, на думку одних, проти Москви⁵⁵, чи, на думку інших, проти Польщі⁵⁶, чи ж Тевтонського Ордену⁵⁷. Проте прибулі в Орду посланці Семена Московського звинуватили Ольгерда в тому, що литовці «царевъ (тобто ханський) оулуць, а князя великаго (московського) отчину, испоустошилъ»⁵⁸. Джанібєк видав литовських послів у Москву та, ймовірно, тоді ж дав згоду Казимирові III на володіння галицько-волинськими землями.

⁵¹ Chylińska A., Zawadzka U., Soltysiak A. *Pandemia dżumy w latach 1348–1379 na terenach Królestwa Polskiego: model epidemiologiczny i źródła historyczne* // Epidemie, klęski, wojny. Funeralia Lednickie. T. X. Poznań. 2008. P. 165–174; Guzowski P., Kuklo C., Poniat R. *O metodach pomiaru natężenia epidemii i zaraz w preindustrialnej Europie w demografii historycznej* // Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe / red. Krzysztof Polek, Łukasz Tomasz Sroka. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. 2016. P. 119–145.

⁵² Ehrlich L. *Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1350–1501)*. Lwów. 1914. P. 49–52.

⁵³ *Rocznik miechowski* // Monumenta Poloniae historica // Pomniki dziejowe Polski. Tom. II / Ed. A. Bielowski. Lwów. 1872. P. 885.

⁵⁴ 1357 р. папа Інокентій VI виявив своє невдоволення тим, що Казимир III продовжує виплачувати данину татарам. Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*. T. I: Ab Honorio pp. III usque ad Gregorium pp. XII. 1217–1409. Romae. 1860. № 776. P. 581.

⁵⁵ Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Kraków. 2002. P. 119 przyp. 2.

⁵⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Том IV. XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ: Наукова думка. 1993. С. 33 прим. 3.

⁵⁷ Гринберг М. *Литовское посольство в Золотую Орду в 1348 г.: предпосылки и последствия* // Золотоордынское обозрение. Т. 6. № 3. 2018. С. 504–527.

⁵⁸ *ПСРЛ*. Т. 15... Стб. 58.

На авторитетну думку Владислава Абрахама⁵⁹, сприйняту багатьма дослідниками, в кінці 40-х рр. XIV ст., коли чума ускладнила сполучення ординських околиць із центральною владою Орди, а угорці ослабили західних татар, на Поділлі закріпилися сини Коріата Гедиміновича. Появі їх у регіоні могла послужити комбінація кількох факторів.

Московський. Навесні 1349 р. Ольгерд відрядив у Москву посольство виручати Коріата. У результаті чого відбулося примирення Литви з Москвою і шлюб Ольгерда з Уляною, дочкою Олександра Михайловича Тверського зі схвалення Семена Івановича Московського. Водночас у Москву прибуло посольство Любарта Гедиміновича, в результаті якого він одружився з Ольгою, племінницею Семена Івановича Московського й дочкою Костянтина Васильовича Ростовського⁶⁰. Синхронність обох посольств свідчить про те, що рішення відрядити їх було ухвалене Ольгердом. Про конкретні умови миру нічого не відомо, оскільки текст договору не зберігся⁶¹, однак, пізніші висловлювання московських дипломатів свідчать про те, що для Литви він не був вигідним⁶². Імовірно, договір передбачав відмову Ольгерда від литовського просування на землі Північно-Східної Русі й визнання суверенітету Москви над Смоленськом⁶³. Вирішивши конфлікт із Москвою, Ольгерд міг розраховувати й на покращення відносин з Ордою.

Ординський. Джерела замовчують про роль Джанібєка в появі Коріатовичів на Поділлі. Вони могли облаштуватися там як до посольства Коріата в 1348 р., так і в результаті примирення Ольгерда з ординським улусником Семеном Івановичем Московським у 1349 р. Ханською поступкою Литві, в невідповідному для неї перемир'ї з Москвою, міг бути дозвіл Коріатовичам осісти на Поділлі в м. Смотричі, який став їхньою резиденцією⁶⁴.

---

⁵⁹ Abraham W. *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim* // Księga pamiątkowa ku czci 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w roku 1661. T. 1. Lwów. 1912. P. 5–7.

⁶⁰ ПСРЛ. Т. 15... Стб. 59.

⁶¹ Лицкевич О.В. *Ольгердиана: о некоторых фальсификатах и утраченных документах Великого княжества Литовского (литовско-московских договоров 1340–1380-х гг.)* // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. Вып. 13. Менск. 2011. С. 94–95.

⁶² Василенко В. *Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східноєвропейських історіографіях XIX – першої третини XX ст.* Дніпропетровськ. 2006. С. 196–297, 299.

⁶³ Флоря Б.Н. *Борьба московских князей за смоленские и черниговские земли во второй половине XIV в.* // Проблемы исторической географии России. Вып. 1: Формирование государственной территории России. Москва. 1982. С. 61–65.

⁶⁴ ПСРЛ Т. 35... С. 66, 74, 139, 160, 186, 207.

Польський. У 1350 р. Казимир III повідомив папі Римському Климентові VI про те, що на підкорених ним у Русі землях можна заснувати сім католицьких єпископств разом із митрополією, та що один із найбільш вагомих місцевих князів разом із сім'єю і двором прийняв католицьку віру. Також, король згадав, що потребує коштів для захисту захоплених територій від татар, які там панують⁶⁵. Похід Казимира III відбувся восени 1349-го, тобто після посольств Ольгерда і Любарта в Москву. Ніяких важливих князів на захопленій ним території не було. Тому слова Казимира III про прийняття католицизму місцевим князем, імовірно, стосуються князя тієї частини Поділля, яку він зміг захопити, – Теревовлі і її імовірного правителя Юрія⁶⁶ чи Олександра Коріатовичів⁶⁷. Віддаленість Поділля від ВКЛ не давала сподівань на литовську допомогу, а після поразки литовців від Тевтонського Ордену у 1348 р.⁶⁸ й захоплення поляками Галичини і Західної Волині в 1349 р. їй міг надати тільки Казимир III⁶⁹.

Однак треба визнати, що джерела ні прямо, ні опосередковано не вказують на присутність Коріатовичів на Поділлі до початку 70-х рр. XIV ст. Відомо лише, що Олександр Коріатович був тісно пов'язаний із Казимиром III, проте, можливо, початково лише особистою присягою, а не в ролі правителя якоїсь землі. Незворотний вихід Коріатовичів із Литви, ймовірно, варто пов'язати лише з часом після смерті їхнього батька Коріата (†1366), коли Кейстут Гедимінович, брат і співправитель Ольгерда, приєднав його князівство, з центром у м. Новогрудок, до своїх володінь, а не передав у спадок синам померлого. Не можна також виключити того, що Кейстут не передав Новогрудок синам Коріата саме тому, що ще до його смерті вони перейшли на службу до польського короля. Випадки переходу не тільки литовських бояр, а й представників панівного князівського роду Литви на службу до ворожих сусідів, де вони змогли зробити доволі успішну кар'єру, не були чимось надзвичайним для тодішнього часу⁷⁰.

⁶⁵ Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae...* № 702. P. 531–533 = *Monumenta Poloniae Vaticana*. Т. II: *Continet Acta camerae apostolicae*. Vol. II: 1344–1374. Cracoviae. 1913. № 80. P. 52–54.

⁶⁶ Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia...* P. 172.

⁶⁷ Abraham W. *Założenie biskupstwa...* P. 5; Puzyna J. *Korjat i Korjatowicze* // *Ateneum Wileńskie*. R. 7. Zesz. 3–4. Wilno. 1930. P. 439–440; Paszkiewicz H. *Polityka ruska...* P. 124; Kurtyka J. *Podole pomiędzy Polską...* P. 17.

⁶⁸ Кузьмін В.А. *Восточная Европа и поражение Великого княжества Литовского в битве на р. Стреве 2 февраля 1348 г.* // *Studia Historica Europe Orientalis*. Вып. 5. Минск. 2012. С. 89–100.

⁶⁹ Михайловський В. *Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським* // *Український історичний журнал*. № 4. Київ. 2010. P. 4–15.

⁷⁰ Bałuski G. *Surwitłowie. Przykład kariery litwinów w Prusach* // *Istorijos šaltinių tyrimai*. Т. 4. 2012. P. 13–44.

Боротьбу за галицько-волинський спадок не було закінчено. Потребуючи союзника, 4 квітня 1350 р. Казимир III уклав із Людовиком I Угорським договір, згідно з яким, у разі, якщо польський король не матиме спадкоємця чоловічої статі, галицько-волинські землі мали увійти до складу Угорського королівства. Але, підкоривши собі частину Поділля, польський король спровокував протистояння з Ордою, яка знову стала на бік Литви. Для війни з татарами папа Климент VI буллою від 14 березня 1351 р. на чотири роки передав королеві церковну десятину з польських земель⁷¹. Нагода скористатися з цих коштів випала вже наступного року в час польсько-угорського походу на Волинь.

Флорентійський хроніст Маттео Вільлані описав під 1352 р. війну «великого короля татар» з якимось «королем Прославів», підданним угорського короля. Татарський правитель повів на «короля прославів» кінноту й «незліченну кількість піхоти». «Король прославів» бачив своє завдання лише в тому, щоб затримати татар до приходу до нього угорської допомоги. Але ця допомога в «40 тисяч кінних лучників» не змогла протистояти татарам, які виявилися переможцями⁷².

Опис зіткнення, що під пером хроніста набув рис епічної битви, викликає сумнів. У середині травня 1352 р. татари справді дійшли до Люблінської землі⁷³, й Казимир III скаржився папі Римському на спустошення земель⁷⁴. Щоб досягти Любліна, татарам треба було пройти через Поділля й Галичину. Можна припустити, що «король прославів» – це котрийсь із Коріатовичів. З угорською допомогою він намагався перешкоджати проходіві татар крізь свої володіння, які йшли на допомогу литовцям, що давали відсіч угорсько-польському нападу на м. Белз.

Договір литовських князів із Казимиром III у червні-вересні 1352 р. закріпив переділ Галицько-Волинського князівства: Волинь залишилася за Литвою, а Галичина – за Польським королівством⁷⁵. На думку Ігоря Грекова, в підготовці миру активну роль відіграла ординська дипломатія, і його умови, ймовірно, санкціонував сам хан Джанибек⁷⁶. Можливо, без схвалення татарського хана справді не обій-

---

⁷¹ Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae...* № 702. P. 531–533 = *Monumenta Poloniae Vaticana...* Т. II. Vol. II. № 80. P. 52–54.

⁷² *Croniche storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani a miglior lezione ridotte coll'aiuto dei testi a penna.* Vol. 5 / Ed. Gherardi Dragomanni F., Moutier I. Milano: Borroni e Scotti. 1848. P. 197–198; Хаутала Р. *От Баму до Джанибека...* С. 514; Jana Długosza *Dziejów Polskich...* Т. III. P. 229.

⁷³ *Rocznik Miechowski...* P. 885.

⁷⁴ Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae...* № 713. P. 539.

⁷⁵ *Грамоти XIV ст...* № 14. С. 30.

⁷⁶ Греков И.Б. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*. Москва: Наука. 1975. С. 53.

шлося, але жодних вказівок на це у джерелах немає. Про Поділля договір замовчує, проте Юрій Коріатович у ньому виступає на боці своїх литовських родичів-князів. Отже, якщо Коріатовичі справді закріпилися на Поділлі в кінці 40-х рр. XIV ст., то «королем Прославії», імовірно, був польський васал Олександр.

З початком 50-х рр. XIV ст. хан Джанібек був зайнятий війною з монголами в Персії за Азербайджан⁷⁷. Суб'єктом договору 1352 р. з боку татар виступають «князі темній». Тобто війни на західному кордоні Орди вели, ймовірно, найближчі до Волині і Львівської землі татарські князі-темники, про яких йтиметься нижче, спільно з татарами Поділля й / або Молдавії. Опосередкованим свідченням їхньої ролі у військовій кампанії 1352 р. служить нагорода Казимира III Янові Пакославу за посольство не до хана, а «до татарських народів» (ad Tartaricas naciones)⁷⁸.

Наступна експедиція угорців, поляків і «просклавів» проти татар відбулася навесні 1354 р. На цей раз начебто «двісті тисяч вершників» просувалися 15 днів «у володіння великого короля татар». Але «доволі молодий [татарський] король» на переговорах заявив, що готовий визнати Людовика I своїм сюзереном і прийняти хрещення, чим владнав справу без битви⁷⁹.

Цей опис видається ще менш правдоподібним ніж повідомлення про похід 1352 р. Насправді в результаті посольств Пакослава «до татарських народів» і самого Джанібека в 1352–1354 рр.⁸⁰ Казимир III знову заручився підтримкою Орди. За словами короля, в 1356 р. сім татарських князів збиралися підтримати його проти Литви⁸¹, а 1357 р. він навіть погрожував Тевтонському Ордену своїм союзом із ординцями⁸².

⁷⁷ Камалов И.Х. *Отношения Золотой Орды с Хулагуидами* / Пер. И.М. Миргалеева. Казань. 2007. С. 82–85.

⁷⁸ *Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia Regum Poloniae, Magnorum ducum Litvaniae bullae pontificorum nec non jura a privatis data...* / Ed. L. Ryszewski et A. Muczkowski. Т. 1. Warszawa. 1847. № 119. Р. 209–210; Купчинський О. *Акти та документи...* № 10. С. 777, 779. Акт датовано 19 січня 1354 р., відповідно, посольство відбулося в проміжку між підписанням перемир'я в 1352 р. і кінцем 1353 р.

⁷⁹ Дашкевич Я. *Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст.* // Україна в минулому. Випуск 5. Київ-Львів. 1994. С. 43.

⁸⁰ Хаутала Р. *От Бату до Джанибека...* С. 510; Paszkiewicz H. *Polityka ruska...* Р. 184, *przyp.* 5; *Monumenta Poloniae Vaticana*. Т. III, continet Analecta Vaticana: 1202–1366. Cracoviae. 1914. № 421. Р. 400.

⁸¹ *Codex diplomaticus Prussicus: Urkundensammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten*. Bd. 3. Königsberg. 1848. № 83. Р. 107–108.

⁸² Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae...* № 776. Р. 581. Свідчення Длугоша, який переплутав учасників, обставини і події 1363 й 1364 рр., про те, що

Це останні згадки в XIV ст. про якусь організовану діяльність татар у Дніпро-Дністровському межиріччі. Надалі жодне синхронне джерело не повідомляє ні про існування улусу на цій території, ні про його правителя. Це відобразилося й на боротьбі за Волинь, яка після смерті хана Бердибека (1357–1359) відбувалася в умовах ординської династичної кризи, що отримала назву «зам'ятня».

Орда розкололася на Східну й Західну частини з кордоном по Волзі⁸³. У Східній правив хан Мюрид, в Західній – Абдуллах (1361–1370), за яким стояв емір Мамай. Хроніст Ян із Чарнкова, який є єдиним джерелом про похід Казимира III на Волинь у 1366 р., нічого про участь татар у цих подіях не згадував⁸⁴. Цього ж року Литва й Польща підписали ще один договір: Східна Волинь залишалася Любартові, а Західна – польському королю⁸⁵. Поділля знову не згадано, але в договорі і Юрій, і Олександр Коріатовичі виступили на боці Казимира III. Олександр отримав від польського короля м. Володимир і володів ним до 1370 р., коли його після смерті Казимира III відбив Любарт⁸⁶.

У загальній картині прикордонних зіткнень Поділля справляє враження регіону, яким центральна влада Орди не цікавилася. «Зам'ятня», ускладнивши ситуацію після чуми, ще більше послабила позиції центральної влади Орди. В її західній частині продовжувала діяти низка економічних центрів: Шехр ал-Джедід чи Янги-Шехр⁸⁷

Казимир III в 1363 р. обіцяв прислати Людовику I військову допомогу з литовців, татар і русинів проти імператора Карла IV – явно недостовірне. *Jana Długosza Dziejów Polskich...* Т. III. Р. 271.

⁸³ Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой* // Куликовская битва. Москва: Наука. 1980. С. 181–192.

⁸⁴ Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum...* Р. 631.

⁸⁵ *Грамоти XIV ст...* № 19. С. 38; Czuczynski A. *Traktat ksiąząt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366* // *Kwartalnik Historyczny*. R. 4. Lwów. 1890. Р. 513–515.

⁸⁶ Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum...* Р. 631, 643.

⁸⁷ Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. *Древности Старого Орхя. Золотоордынский период* / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. Кишинев: Штиинца. 1981. 99 с.; Янина С.А. «Новый город» (= Янги-Шехр = Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местоположение // *Труды ГИМ*. Вып. 49. Нумизматический сборник. Часть V. Вып. 1. Москва. 1977. С. 216–236; Nicolae E. *Quelques considérations sur les monnaies tatares de «la Ville Neuve» (Yangu-şehr / Şehr al-cedid)* // *Studii și Cercetări de Numismatică*. Vol. XI. 1995. Р. 197–200; Nicolae E. *Le monnayage en Bessarabie dans la deuxième moitié du XIVe siècle* // XIII Congreso Internacional de Numismática (Madrid-2003): *Actas-Proceedings-Actes*. Vol. I. Madrid. 2005. Р. 1367–1373; Хромов К.К. «Новый город» (Янги-Шехр = Шехр ал-Джедид) // *Нумизматика і фалеристика*. № 4, жовтень-грудень. Київ. 1997. С. 19–20; Дружинин Е.Г., Петров П.Н. *Данги Янги шехра ал-Махруса 765–770 / 1363–1369 гг.* //

(м. Старий Орхей) і, менше ніж за сто кілометрів від нього на південний захід місто з невідомою татарською назвою на місці сучасного с. Костешти⁸⁸ (обидва в Молдові), Торговиця (с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області на р. Синюха, ліва притока річки Південний Буг)⁸⁹. Усі вони мали яскраво східний характер. Пруто-Дністровські поселення були єднальною ланкою із татарськими міськими центрами Правобережжя Дунаю в його нижній течії⁹⁰, і

Нумизматика Золотої Орди. № 6. 2016. С. 56–65; Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* 3-е изд. Москва: КРАСАНД. 2010. С. 80–81.

⁸⁸ Тельнов Н.П., Рябой Т.Ф. *Золотоордынский город у с. Костешты в Молдавии* // *Stratum plus*. № 5. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест. 2000. С. 108–118; Полевой Л.Л. *Поселение XIV века у села Костешты* // *Записки Одесского археологического общества*. Т. 2 (35). 1967. С. 121; Полевой Л.Л. *Монеты из раскопок и сборов на поселении Костешты-Гырля (1946–1959 гг.)* // *Далёкое прошлое Молдавии*. Кишинёв. 1969. С. 146–160. Ймовірно, Костешти – це досі не локалізоване татарське місто «*Javari*», згадане в акті від 11 лютого 1361 р. Pistarino G. *Notai genovesi in Oltremare atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzo 1360–1361*. Genova. 1971. № 9. P. 16.

⁸⁹ Bokii N., Kozyr I., Pozywei T. *A Golden Horde Complex in Podolia* // *Islamic Art and Architecture in the European Periphery*. Wiesbaden. 2008. P. 45–48; Бокій Н.М., Козир І.А. *Золотоординське м. Торговиця на Південному Бузі: етнокультурні особливості* // *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси. 2007. С. 101–105; Бокій Н.М., Козир І.А. *Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині* // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001*. Київ. 2002. С. 90–93; Бокій Н., Козир І., Позивай Т. *10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині* // *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.)*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиця. Кіровоград. 2006. С. 4–18; Козир І., Позивай Т. *Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008–2009 рр.* // *Археологічні дослідження в Україні*. Київ. 2010. С. 201–204; Козир І. *Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу* // *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Історичні науки. Вип. 13. Кіровоград. 2010. С. 6–14; Бокій Н., Козир І. *Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація)* // *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* Київ. 2003. С. 41–84; Козир І. *Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року* // *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Історичні науки. Вип. 20. Кіровоград. 2014. С. 10–21.

⁹⁰ Кривенко А.В., Казаров А.А. *Джучидские монеты Сакчи из находок на городище Костешты в Молдове* // *Stratum plus*. № 6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2010. С. 201–209; Казаров А., Кривенко А. *Находки золотоординских монет Сакчи в Молдове и в Украине. Новый*

Поділлям, про що свідчать монети карбування м. Янгі-Шехр, знайдені в м. Немирові (Винницька обл.)⁹¹. Дорога з Янгі-Шехру на Поділлі пролягала через переправу на Дністрі в районі молдавських сіл Тарасова (Резинський район)⁹² і Строєнці⁹³ (Рибницький район) і далі, ймовірно, на Торговицю, де торговий шлях із заходу відзначений монетними скарбами⁹⁴.

На Дністрі, згідно із «Книгою Великому кресленню», «нижче від Тегіні за 20 верст» було «місто Тубарча»⁹⁵. Деякі автори вважають його татарським і пов'язують із ним повідомлення про те, що в 1405 р. кн. Василь Дмитрович Московський «послав рать у Татарські землі» для пошуку князя Семена Суздальського і членів його сім'ї. Дружину князя знайшли в «Татарской землі на месте, нарицаемь Чиберча»⁹⁶. В.Л. Миц припустив, що це – сучасне с. Чобручі на Дністрі⁹⁷. Однак поселень із такою назвою було два, й розміщувалися вони на протилежних берегах одне навпроти одного. Час їх заснування невідомий, але в XVII ст. лівобережне було єдиним поселенням Бессарабії з католицьким приходом⁹⁸. Археологічні знахідки ординського

монетный двор – Акча Керман // Revista arheologică. Serie nouă. Vol. VI. № 2. Chişinău. 2010. P. 139–146.

⁹¹ Дружинин Е.Г., Петров П.Н. *Данги Янги шехра...* С. 63–64; Шилін Ю.О., Шиліна О.П. *Знахідка монет міста Янгі-Шехр = Шехр ал-Джедід на Вінниччині* // Подільська старовина, науковий збірник. Вінниця. 2008. С. 72–77.

⁹² Чокану М. *Коллекция монет со средневекового поселения у с. Тарасова* // Stratum plus. № 6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2009. С. 351–369; Рябцева С.С., Чокану М.М. *Находки средневекового времени с поселения Тарасова в Молдове (по материалам частной коллекции)* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2009. С. 164–198; Бурян А.Н., Дергачева Л.В., Рабинович Р.А., Тельнов Н.П. *Первые археологические исследования на поселении Тарасова (Молдова)* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2009. С. 199–215.

⁹³ У 1890 р. в с. Строїнці було знайдено скарб із 81 молдавською і ордынською монетами. Гульдман В.К. *Памятники старины в Подольи. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)*. Каменец-Подольский. 1901. С. 27.

⁹⁴ Котляр Н.Ф. *Левантийская торговля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим данным* // Нумизматика и эпиграфика. Т. VI. Москва: Наука. 1966. С. 139–140.

⁹⁵ *Книга большому Чертежу* / Подготовка к печати и ред. К.Н. Сербиной. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. С. 112.

⁹⁶ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 31, 53.

⁹⁷ Мьш В.Л. *Битва на Синей Воде в 1363 г. Тумарх Хутайни мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Дмитрий* // АДСВ. Вып. 32. Екатеринбург. 2001. С. 254.

⁹⁸ Eszer A. *Die Gemeinde von Cobrucu am Dneestr und die II. Krim-Mission der Dominikaner* // Angelicum. 46. Fasc. 3–4. Roma. 1969. P. 366–367.

періоду на цій території обмежені лише погребіннями кочівників⁹⁹. Крім того, московське військо не могло так віддалитися в глиб татарських земель, і літописна Чіберча це, вочевидь, с. Чіберчі в колишньому Тетюському повіті Казанської губернії¹⁰⁰.

Янгі-Шехр і Костешти визнавали владу Абдуллаха, про що свідчить карбування монет із його іменем у цих містах. Проте нам невідомо, чи визнавали подільські татари його владу, й жодних свідчень про те, що хан і / чи Мамай хоч якось виявляли цікавість до війни між Польським королівством і ВКЛ за Галицько-Волинські землі й / чи Поділля, у джерелах немає.

II. «Битва на Синіх Водах» і пошук «татарських князів, отчичів і дідичів Подільської землі»

Наприкінці літа 1362 р. Мамай, витіснений із центральних володінь Орди ще восени 1361 р., ймовірно, у Крим, рушив своїми військами в Поволжя воювати за владу в Сараю для хана Абдуллаха¹⁰¹. Тут ми наблизилися до події, що, на думку багатьох істориків, була поворотною в історії Південної Русі. Йдеться про так звану битву на Синіх Водах, де в 1362 р. чи, за іншою версією, в 1363 р. великий князь литовський Ольгерд начебто розбив трьох татарських спадкових емірів Подільської землі: «Хачебея, Кутлубуга и Дмитрия»¹⁰². Ототоженне з цією «подією» коротке повідомлення Рогозького літопису про те, що «*тое же осени (1363 р.) Ольгердь Синю Воду и Белобережье повоевалъ*»¹⁰³, породило велику, зокрема квазінаукову дискусію¹⁰⁴, аналіз якої виходить за рамки цього дослідження.

⁹⁹ Добролюбский А.О. *Древности средневековых кочевников в Нижнем Поднестровье (материалы раскопок И.Я. Стемпковского)* // Курганы в зонах новостроек Молдавии. Кишинёв. 1984. С. 153–174; Фабрициус И.В. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. Киев: Изд-во АН УССР. 1951. С. 15, 17–18; Гошкевич В.И. *Погребения, датированные джучидскими монетами. Из раскопок И.Я. Стемпковского* // Вісник одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській АН. Ч. 4–5 (секція археологічна). Одеса. 1930. С. 104–111.

¹⁰⁰ *Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел*. XIV: Казанская губерния. Санкт-Петербург. 1866. С. 101, 232.

¹⁰¹ Егоров В.Л. *Золотая Орда...* С. 189; Григорьев А.П. *Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений* // *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки* / Отв. ред. Г.Я. Смолин. Вып. VII. Ленинград. 1983. С. 31.

¹⁰² *ПСРЛ...* Т. 35. С. 66, 74, 102, 138, 160, 186, 207, 229.

¹⁰³ *ПСРЛ...* Т. 15. Стб. 75.

¹⁰⁴ Шабульдо Ф.М. *Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти* // Український історичний журнал. № 2. Київ. 1996. С. 3–15;

Більшість науковців погоджуються з тим, що Дмитро, Хачибей і Кутлубуга – постаті історичні¹⁰⁵, проте локалізація їхніх володінь

Шабульдо Ф.М. *Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання*. Київ. 1998. 85 с.; Шабульдо Ф. *Чого не хотіла або не змогла помітити моя рецензентка // Український гуманітарний огляд*. Т. 2. Київ: Критика. 1999. С. 198–220; Шабульдо Ф. *Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя // Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 1. Київ. 2000. С. 57–74; Шабульдо Ф.М. *Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ. 2005. С. 9–27; Шабульдо Ф.М. *К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность*. № 1 (17). Март. 2013. С. 69–89; Русина О. *Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історичний гібрид? // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі*. Київ. 2005. С. 315–326; Крамаровский М.Г. *Солхат и Мамай во второй половине 70-х – 80-е гг. XIV в. // Золотоордынское наследие*. Вип. 2. Казань. 2011. С. 7–17; Мьц В.Л. *Битва на Синей Воде 1363 г. в историографии средневекового Крыма // Археологічний літопис Лівобережної України*. № 1. 2002. С. 106–111; Горский А.А. *Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII–XV в.) // Средневековая Русь. Часть 1*. Москва. 1996. С. 90–91; Дорош М. *Маршрут походу русько-литовського війська 1362 р. – ключ до локалізації літописного Корчева, Синьої Води, Білобережжя, Торговиці та Звенигорода // Воєнна історія*. № 4 (58). Київ. 2011. С. 30–43; Дорош М.Н. *Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. Вінниця*. 2009. 188 с.; Дорош М.Н. *Битва на Синій Воді 1362 року (або таємниця річки Синьоводи)*. Вінниця. 2011. 212 с.; Борисенко В. *Синьоводська битва 1362 р. – початок творення нового євразійського простору // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Сер. № 6. Історичні науки. Зб. наук. пр. Вип. 9: Ювілейний випуск до 70-річчя проф. Борисенка В.Й. Київ. 2012. С. 274–275; Козир І.А., Чорний О.В. *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел // Український історичний журнал*. № 2. Київ. 2012. С. 19 і др.; Чорний О.В. *Історична географія Правобережної України середини XIV століття в контексті битви на Синіх Водах // Наукові записки*. Серія: Історичні науки. Випуск 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. Кіровоград. 2014. С. 49–61; Моця О.П. *Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // Український історичний журнал*. № 2. Київ. 2012. С. 4–10.

¹⁰⁵ Kuczyński P.M. *Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Kuczyński P.M. Studia z dziejow Europy Wschodniej X–XVII w.* Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe. 1965. P. 162–166; Batūra R. *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynujų Vandenių*. Vilnius: Mintis. 1975. P. 271–279; Spinei V. *Moldova în secolele XI–XV*. București: Editura științifică și enciclopedică. 1982. P. 274–276; Галенко О. *Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ. 2005. С. 136–143 та ін.

залишається невирішеною, а результати спроб встановлення – суперечливі¹⁰⁶. Розгляньмо всіх трьох персонажів.

Уперше імена названих татарських князів бачимо у двох списках Першого літописного зводу Великого князівства Литовського, створеного не раніше 1446 р.¹⁰⁷ – Супрасльського (старша редакція) і Слуцького (він же – Уварівський, молодша редакція). У них викладено так звану «Повість про Поділля» в найбільш близькому до незбереженої початкової редакції вигляді¹⁰⁸. Фрагмент, який нас цікавить, містить усього два речення: «*Коли господар был на Литовской земли князь великы Олгирд и, шед в поле с литовъскимъ воиском, побилъ татаров на Синей воде, трех братов: князя Хочебия а Кутлубугу а Дмитрея. А то си братья, татарскыа князи, отчичи и дедичи Подолскои земли, а от них заведали втамони а боискаки, приездяючи от них утамонъв, имывали ис Подольской земли дань*»¹⁰⁹.

На основі імен «отчичів і дідичів Подільської землі» дослідники намагаються локалізувати їхні володіння.

Певною мірою переконливою видається лише локалізація володінь Дмитра – на основі грамоти угорського короля Людовика I зі згадкою «*Деметра, пана татар*». 1368 р. король звільнив молдавських купців від тридцятини (*tricessimae*), яку вони платили в Трансильванії, щоб і купці підвладного йому м. Брашова могли «*впевнено й вільно пересуватися зі своїми товарами в країні пана Деметра без сплати тридцятини*»¹¹⁰.

¹⁰⁶ Атанасов Г.Г., Павлов П.Х. *Tataro-Bulgarica – три етюда о болгарско-татарских контактах на Нижнем Дунае в XIII–XIV вв.* // Археология евразийских степей. Вып. 13. Казань. 2011. С. 23–27; Дашкевич Я. *Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст.* // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. Вип. 10. Львів. 2006. С. 112–121; Галенко О. *Золота Орда...* С. 135–145; Мьц В.Л. *Битва на Синей Воде...* С. 245–256; Piescu O. *Génois et Tatars en Dobroudja au XIVe siècle: l'apport de la numismatique* // *Études Byzantines et post-Byzantines*. III. București: Editura Enciclopedică. 1997. P. 167–169; Kuczyński P.M. *Sine Wody...* P. 174–179 та ін.

¹⁰⁷ Чамярьці В.А. *Беларускія летаписы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў.* Менск: Навука і тэхніка. 1969. С. 119–134.

¹⁰⁸ Аналіз списків літописів і «Повісті про Поділля» див. Полехов С.В. *Летописная Повесть о Подолье* // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. №1 (55). 2014. С. 33–42; Полехов С.В. *Летописная Повесть о Подолье* // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 2 (56). 2014. С. 49–62.

¹⁰⁹ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66, 74.

¹¹⁰ *Documenta Romaniae Historica*. D. Relații între Țările Române. Vol. I (1222–1456). București. 1977. № 49. P. 90; Hurmuzaki E. *Documente privitoare la Istoria Românilor*. Vol. 1. Partea 2: 1346–1450. Culese, adnotate și publicate. București. 1890. P. 144, № CVII; Пах Ж.П. *Тридцятинна в Трансильванії и*

Те, що «Дмитро» насправді, ймовірно, – Тимур, що вперше припустив ще Ніколае Йорга¹¹¹, проте варіаціями можуть бути також іменні форми Демір чи Темір¹¹². Татари проживали на правому березі Дунаю в Добруджі, і в кінці XIV ст. їхнім центром було м. Ісакча. Відомо імена низки представників татарської верхівки, які записав нотаріус із Кілії генуезець Антоніо ді Понцо в 1360–1361 рр.: тисячники Ходжа (Coia), Конак-бей (Conachobei), Меглі-буга (Megliabocho), сотники Рабек (Rabech), Келоги (Cheloghi), Коджикаріоси (Cogichariosi) і десятники Бору (Boru), Когимай (Cogimai) і Токояр (Thocoiar)¹¹³. Вони не відігравали суттєвої ролі в економіці регіону. Ім'я улусного правителя, який був над ними, невідоме. Територію між Нижнім Серетом і р. Яломицею контролював угорський король, який дозволив у 1358 р. купцям того самого м. Брашова провозити товари через ці землі у Валахію¹¹⁴, звідки вони й без дозволу короля могли потрапити в Добруджу, підвладну тоді не Дмитрові, а деспотові Добротиці¹¹⁵. Відповідно, улус, який нас цікавить, був тільки на схід від підконтрольної угорцям території. Природними ж кордонами між улусами були річки, зокрема такі великі, як Дунай, Прут, Дністер, Буг, Дніпро, Дон і Волга.

У 50–60-х рр. XIV ст. в північній частині Прут-Серетського межиріччя формувалося Молдавське князівство. Згідно з напівлегендарною частиною Слов'яно-молдавського літопису, в часи угорського короля Владислава, за яким треба мати на увазі тільки Людовика I Великого (1342–1382), татари на чолі із князем Нейметом кочували річками Молдова й Серет¹¹⁶. Тобто улус Дмитра розміщувався там, де на нього вказав молдавський літописець, – між річками Молдова й Серет, з одного боку, і Прут – з іншого¹¹⁷. Ймовірно, що Неймет – це реальне ім'я татарського князя, проти якого угорці в 40-х рр. XIV ст. здійснили низку походів, і його родичами могли бути як Атламош, так і Дмитро.

Валахия в первой половине XV века // Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти Владимира Павловича Шушарина). Москва. 2004. С. 119.

¹¹¹ Iorga N. *Histoire des roumains et de la romanité orientale*. Volum III: Les fondateurs d'état. Bucarest. 1937. P. 264.

¹¹² Галенко О. *Золота Орда...* С. 141.

¹¹³ Pistarino G. *Notai genovesi...* № 9. P. 16. № 15. P. 22. № 97. P. 175.

¹¹⁴ Hurmuzaki E. *Documente privitoare...* Vol. 1. Partea 2. № XLI. P. 58.

¹¹⁵ Атанасов Г. *Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век*. Велико Търново: Фабер. 2009. С. 137–138.

¹¹⁶ *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* / Сост. Ф.А. Грекул. Москва: Наука. 1976. С. 55, 56.

¹¹⁷ *Славяно-молдавские летописи...* С. 55, 56; Параска П.Ф. *Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.)*. Кишинев: Штиинца. 1980. С. 70.

Починаючи з 1366 р. в м. Янгі-Шехр / Шехр аль-Джедід (Орхей) карбували монети без імені хана, замінивши його словом «*шейх*», а з 1368–1369 рр. – словом «*емір*»¹¹⁸. Такі зміни Еуген Ніколає розцінював як сепаратизм¹¹⁹, а фінальний етап існування міста ніби має навіть ознаки відмови від ісламу¹²⁰. Деякі дослідники пов'язують це зі встановленням в Янгі-Шехрі центру володінь Дмитра¹²¹. З ним ототожнюють і згаданий на монетах титул «*емір*»¹²². На думку Йона Дрона, навіть сама назва «*Орхей*» походить від тюркського слова «*өргә*» – ставка правителя¹²³.

Жодних об'єктивних свідчень на підтвердження цієї версії історики не мають, і ймовірно розширення володінь Дмитра на Прут-Дністровське межиріччя можна підкріпити лише згадкою інока Зосими в 1419 р. перевозу в «*страну волохов... под Митеревыми Кышинами*» на березі Дністра, від якого до «*Білого города*» ще три дні пішки. В цьому місці литовці стягували «тамгу» на великого князя Вітовта, яку ділили порівну з молдавським господарем¹²⁴.

Татарські «кишени» зустрічаються на великій території від молдавського м. Кишинева («*Акбашева Кишинева*»)¹²⁵ до «*семи кишин татарських мечетей*» на правому березі р. Кінські Води (Запорізька

¹¹⁸ Nicolae E. *Quelques consideration...* P. 197–200; Nicolae E. *Monedele de cupru bătute în Orașul Nou (Șehr al Cedid)* // Simpozion de numismatică. Dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României (Chișinău, 24–26 septembrie 2002): Comunicări, studii și note. București. 2003. P. 167, 168.

¹¹⁹ Николае Е. *Две монеты финальной стадии золотоордынского господства к западу от Днестра* // Stratum plus. Вып. 6: Время денег. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса. 1999. С. 142–144; Nicolae E. *Monedele de cupru...* P. 167.

¹²⁰ Постикэ Г.И. *Цитадель золотоордынского города Шехр аль-Джедид (Старый Орхей, Молдова)* // РА. № 2. Москва. 2005. С. 151–155; Postică G., Kavruk V. *Orheiul Vechi Archaeological Landscape*. Chișinău. 2018. P. 82.

¹²¹ Bătrîna L., Bătrîna A. *O mărturie arheologică despre relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Bogdan I* // Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie). Т. 34. № 4. București. 1983. P. 332; Николае Е. *Две монеты...* С. 142–144.

¹²² Nicolae E. *Quelques consideration...* P. 198–200; Nicolae E. *Monedele de cupru...* P. 167, 168; Gorodenko A. *Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV–XVI*. Brăila. 2000. P. 109, 110; Nesterov T. *Situl Orheiul Vechi. Monument de arhitectură*. Chișinău: Epigraf. 2003. P. 36–46.

¹²³ Дрон И.В. *Гидронимы гагаузов Молдавской ССР (субстраты – «золотоордынский» и буджакско-ногайский)* // Советская тюркология. № 2 март-апрель. Баку. 1987. С. 54.

¹²⁴ *Хождение инокa Зосимы 1419–1422* // Православный Палестинский сборник. Том VIII. Выпуск третий. Санкт-Петербург. 1889. С. 2–3.

¹²⁵ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I (1384–1448). București. 1975. № 158. P. 218.

обл.)¹²⁶ і далі на схід до Уралу й Середньої Азії¹²⁷. Етимологія «кишені» / «кышынь» не становить труднощів – це захоронення-мавзолеї у вигляді кам'яних, часто куполоподібних будівель. Зокрема, в 1547 р. кримський хан Сагіб Герей у листі до польського короля Сигізмунда Августа трактував цей термін, описуючи колишні татарські володіння, де «знаки того же моего Саинъ Царя, Езюбекъ, Чаанъбек царя кочовища были, якожь они и до сихъ часовъ у тыхъ кишеняхъ есть похованы и теперъ тые кешени стоятъ»¹²⁸.

Локалізувати «Митереvy Къышынь» можливо. У 1455 р. господар Петро Арон надав монастиреві річку «Ботна, и съ оусими озерами, и гырлами и озеркани (озерками), и от Червленого Кешенева до дил Загорни, а выше Нистромъ и пониже(е)... и два броды, и съ мытомъ и по суху, и по воде»¹²⁹. У 1456 р. він підтвердив надання свого батька в тому ж районі зі словами «долу Нистром, от Киш(и)на, долу до устие Загорнеи и съ вьсеми г(ы)рлами колико упадаеть у Загорне... и три бродъве надъ Нистре: Хавороне и Коравька и на усти Загорнеи...»¹³⁰. Ніякої річки Загорни насправді не існує¹³¹, хоча було «блато имянуемо Загорное езеро»¹³². Тут ідеться, ймовірно, про однойменне с. Загорна (нині у складі с. Кіцкани Слободзейського району Молдови), розміщене на правому березі Дністра нижче за течією від Тягині. На північ від с. Загорна у Дністер впадає згадана р. Ботна.

Брід поряд із Тягиною був у с. Загорна в місці впадіння р. Ботни в Дністер, а «Хавороне и Коравька» розміщувалися, вочевидь, вище за течією, тобто десь безпосередньо близько від міста. Однак у акті «Кишинів» названий не «Митереvымъ», а «Червленьымъ», як і в акті від 7 квітня 1458 р.¹³³. Важко повірити, що з безперервним функціонуванням броду у цього «кишинева» люди забули б назву «Мітереvі». Тому припустимо, що «Червлений», імовірно, виникло від червоного

---

¹²⁶ Книга большому Чертежу... С. 110.

¹²⁷ Боталов С.Г. *Кэшэнэ (кесене)* // Уральская историческая энциклопедия. 2-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург. 2000. С. 308; *Археологическая карта Башкирии*. Москва: Наука. 1976. С. 33.

¹²⁸ *Книга посольская метрики Великого княжества Литовского* / Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. Москва. 1843. № 28. С. 41.

¹²⁹ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Vol. II (1449–1486)*. București. 1976. № 46. P. 64.

¹³⁰ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Vol. II...* № 57. P. 83.

¹³¹ Eremia A. *Hidronimia bazinului hidrografic al Nistrului* // Akademos. Revista de știință, inovare, cultură și artă. Section Filologie. № 3 (46). 2017. P. 132–138.

¹³² *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Vol. I...* № 92. P. 138. № 93. P. 139. № 100. P. 147. № 273. P. 387.

¹³³ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Vol. II...* № 69. P. 101.

кольору цегли з обпаленої глини¹³⁴, подібно до того, як «Ақбашев Кишинев» міг отримати свою назву від слів «ақ» – білий, і «баиш» – голова, тобто «білий верх / білий купол»¹³⁵. У акті 1455 р. сказано, що за переправу через броди в Тягині стягували мито. Митниця там відома з 1408 р.¹³⁶, і жодної іншої на Дністрі джерела не згадують. Отже, можна припустити, що «кишени» стали «Мітеревими» не від «Деметра», а від «мита», що стягували за переправу, тобто «Митні кешени / Митний кешенев». По прямій від Тягини до Білгорода близько 100 км, й зі швидкістю 30 км в день Зосима цілком міг подолати цю відстань за три дні.

Незважаючи на різні види й форми усипальниць-мавзолеїв, усі вони, так чи інакше, пов'язані з проникненням ісламу у вищі прошарки кочівницької знаті¹³⁷. Тобто поховані в «Мітеревих Кишенях» не були християнами, а значить, немає причин пов'язувати їх із гіпотетичним християнином Дмитром.

Важливо звернути увагу на ту обставину, що в улусі Дмитра, на відміну від Пруто-Дністровського межиріччя з багатьма селами й містами татарських поселень не зафіксовано¹³⁸. «Список міст руських далеких і близьких», протограф якого, ймовірно, створений у другій половині XIV в., відносить усі міста між Серетом і Дністром виключно до володінь Молдавії: «Белъгород на усть Днестра над морем, Черн, Яськми торг – на Пруте, Романов торг – на Молдове, Немечь – в горах, Корочюнов камен, Сочява, Серет, Баня, Чечюнь, Коломыя,

¹³⁴ Харламов П.В. *Золотоордынские кирпичные мавзолеи Западного Оренбуржья* // Археология Евразийских степей. № 4: Средневековая археология. Материалы VIII Международной научной конференции «Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве», посвященной памяти Г.А. Федорова-Давыдова. Казань. 2018. С. 194.

¹³⁵ Ім'я «Ақ-Баш» у ординців також зустрічаємо. Зокрема, в генуезько-татарському договорі від 1381 р. свідками виступили два сини Ақ-Баші бея – Комарджі (Комаріджі) і Кара-Буга. Desimoni C. *Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare* // Archivio storico italiano. Quarta serie. Т. XX. Firenze. 1887. Р. 164, 165; Джанов А.В. *Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов* // Золотоордынское обозрение. Т. 8. № 4. 2020. С. 706, 708, № 2.

¹³⁶ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie*. Т. VII. Lwów. 1878. № II. Р. 205–206.

¹³⁷ Гарустович Г.Н. «Теория мавзолеев» или региональные особенности культового мемориального зодчества Урало-Поволжья эпохи Золотой Орды (исторические и этнографические аспекты проблемы) // Золотоордынское обозрение. № 2(4). 2014. С. 95–119; Зиливинская Э. *Архитектура и искусство в Золотой Орде* // Золотая Орда в мировой истории. Казань. 2016. С. 479–483; Зиливинская Э. *Мавзолеи западных районов Золотой Орды* // Крымское историческое обозрение. № 1. Казань-Бахчисарай. 2014. С. 256–281.

¹³⁸ Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. *Археология Румынии*. Москва: Наука. 1973. С. 365–384.

Городок – на Черемоше, Хотень – на Днестре»¹³⁹. Знахідки джучидських монет на землях між Карпатами і Прутом дуже нечисленні і в складі скарбів зафіксовані лише один раз неподалік означеної річки. Також відзначено відсутність у складі скарбів джучидських монет першої третини XIV ст., а після цього їх зовсім не зустрічали¹⁴⁰. Напевно, економічною основою улусу Дмитра залишалося кочове тваринництво.

Є ще одна важлива обставина. Антигурський виступ молдавського воеводи Богдана I на зламі 50–60-х рр. XIV ст.¹⁴¹ і похід польського короля Казимира III в Шипинську землю (південна частина Буковини) в 1359 р.¹⁴² відбувалися якщо не на землях улусу Дмитра, то безпосередньо близько від нього і прямо зачіпали його інтереси. Але в обох випадках джерела нічого не згадують про участь татар у подіях, що відбувалися. Це вказує на те, що Дмитро чи його попередник, найімовірніше, не мав сили для виборювання своїх інтересів у регіоні. Отже, складно повірити, щоб два сусідні, але різні у своєму розвитку улуси тривалий час перебували під управлінням однієї людини (роду), чи в те, що слабкий з економічного і військового боку Дмитро поширив свою владу на сусідній більш розвинений Прут-Дністровський улус.

Закінчуючи розгляд питання про особистість Дмитра, звернімося до двох симптоматичних за своїм обсягом синхронних джерел про певних Теміра і Темера. Йдеться про надгробний пам'ятник із долини р. Кача в Криму з написом «Зарізаний іже во блаженних раб Божий Чупан син Янакі і син його Алексій у дні Теміра в місяці червні, у день 28, року 6872 (1364)»¹⁴³ і літописах, де під 1374 р. сказано про те,

---

¹³⁹ ПСРЛ. Т. 3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. С. 475; Т. 23: Ермолинская летопись. Санкт-Петербург. 1910. Приложение 1. С. 163; Т. 7. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург. 1856. С. 240.

¹⁴⁰ Нудельман А.А. *К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV – начале XVI вв. (По материалам кладов)* // Карпато-дунайские земли в средние века. Кишинев: Штиинца. 1975. С. 107.

¹⁴¹ Johannes de Thurocz. *Chronica Hungarorum*. I. Textus / Ed. E. Galántai et J. Kristó // Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Seria nova. Т. 7. Budapest. 1985. P. 185.

¹⁴² Jana Długosza *Dziejów Polskich...* Т. III. P. 257–259. Деякі дослідники датують цю подію 1368 і навіть 1377 р. Sperka J. *Jeszcze raz w kwestii datowania wyprawy mołdawskiej Kazimierza Wielkiego* // *Studia Historyczne*. R. 34. Zesz. 1. Warszawa. 1991. P. 125–132; Spieralski Z. *W sprawie rzekomej wyprawy Kazimierza Wielkiego do Mołdawii* // *Przegląd Historyczny*. Т. 52. Warszawa. 1961. P. 147–152.

¹⁴³ Латышев В.В. *Заметки к христианским надписям из Крыма II и III (Продолжение статьи XX-го тома)* // ЗООИД. Т. XXI. 1898. С. 237.

що «того же лета въсенине¹⁴⁴ ходили Литва («ратью») на Татарове на Темеря («Темиреза»), и бышет межи ихъ бои («велий»)»¹⁴⁵. Як бачимо, в обох випадках Темір (Темер) / Темерязь – особистість відома, й автори цих джерел не вважали за потрібне деталізувати події, пов'язані з ним, оскільки сучасники вважали, що вони не потребують додаткового пояснення. Кримський «Темір», ймовірно, – Кутлуг-Тимур син Туглук-Тимура, правитель Кримського улусу 1357–1364 рр. (?), добре відомий на півострові й у Венеції¹⁴⁶. Але хто такий Темер / Темирез, невідомо. Навряд чи це «Темир ходча», який у 1354 р. представив ханші Тайдулі прохання майбутнього митрополита Алексія¹⁴⁷, проте, ймовірно, ординський емір, батько Ібрагіма (Обраїма), учасника походу на Москву 1408 р. Звідки й куди «ходила Литва», також невідомо, але літописна «Литва» – це завжди ВКЛ. Навряд чи можна віднести похід 1374 р. проти якогось темника, підлеглого Мамаєві, який сам цього ж року відкочував із Лівобережного Придніпров'я у Крим, але не з вини «Литви», а через велику спеку, що призвела до повальної загибелі худоби¹⁴⁸. Отже, відкривається великий простір для бездоказових версій стосовно встановлення особистості Темера / Темерязя і для ототожнення його з молдавським Дмитром.

Після 1368 р. відомості про татар у Молдавії знову з'являються лише у другій половині 90-х рр. XIV ст. у зв'язку з полководцем хана Токтамиша на ім'я Актау. Переправившись у 1395 р. на Правобережжя Дніпра, він повів своїх людей в улус Хурмадая (Умайтай) «люди котрого були їхніми ворогами. Там становище стало ще гірше, ніж від грабунку і полону». Рятуючись утечею, він повів своїх людей на Балкани¹⁴⁹. Про міграцію татар на захід писали Ібн Арабшах і

¹⁴⁴ Термін «осенина» у XIV ст. означав другу половину осені. Журавель А.В. *Что такое осенина?* // Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Часть II. Москва. 2013. С. 301–303. Себто похід литовського війська відбувся після осіннього бездоріжжя.

¹⁴⁵ *ПСРЛ*. Т. 15: Рогожский летописец. Изд. 2. Вып. 1. Петроград, 1922. Стб. 106; Т. 11: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никонской летописью. Санкт-Петербург. 1897. С. 21.

¹⁴⁶ Григорьев А.П., Григорьев В.П. *Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. Источниковедческое исследование*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбУ. 2002. С. 186–191, 193–195.

¹⁴⁷ *Памятники русского права*. Выпуск третий / Под ред. Л.В. Черепнина. Москва: Государственное изд-во юридической литературы. 1953. № 6. С. 470; Григорьев А.П. *Проезжая грамота Тайдулы от 1354 г. (Реконструкция содержания)* // Востокведение: филологические исследования. Вып. 18 // Уч. зап. СПбГУ. № 429. Серия востоковедческих наук. Вып. 34. Санкт-Петербург. 1993. С. 149–154.

¹⁴⁸ *ПСРЛ*. Т. 11... С. 21.

¹⁴⁹ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Т. II: Извлечения из персидских сочинений. Москва–Ленинград:

Мустафа аль Хусаїні. Перший записав, що через ворожнечу Токтамиша з Ідегеєм справи в Орді надзвичайно погіршилися. Частина ординців «пішла до румійців і русинів і, за своєю злою участю й мінливою долею своєю, опинилася між християнами багатобожниками й мусульманами полонениками... Ім'я цьому заgonу – Кара-Богдан»¹⁵⁰. Другий описує цю подію так: «Одна частина з них пішла в Рум¹⁵¹ і до русинів, а друга частина, стала кяфірами, осіла в Лакурбунді (Laqurbunda) і їх називають Кара Бугдан (Qara Bugdan)»¹⁵². На жаль, складно зрозуміти, чи це була одна міграція, чи дві – з розривом кілька років. Аурель Дечей вважав, що Актау відразу перебрався в Добруджу¹⁵³, але Кара Богдан – це тюркська назва Молдавії, що виникла, ймовірно, під час заснування князівства Богданом I Воде (1363–1367).

В інтересах воеводи було поселити татар якомога далі від Орди, щоб унеможливити їх повернення. Таким регіоном і були землі на захід від Пруту. Молдавська топонімія зберегла ознаки їхньої присутності в цьому регіоні¹⁵⁴: села «Татарей» (1398), «Татарии» (1472), «Тътърештии» (1487)¹⁵⁵. У XV ст. татари вже жили осіло. Зокрема, із села «Тамрѣташовци» на користь монастиря Св. Миколая було взято «пять дворы татар» (1411)¹⁵⁶, монастирові Успіння Богородиці було

Изд-во АН СССР. 1941. С. 121, 179; Шараф ад-Дин Али Йазди. *Зафар-наме*. Ташкент: SAN'AT. 2008. С. 200.

¹⁵⁰ Тизенгаузен В. *Сборник материалов...* Том I. С. 470. У сучасному узбецькому перекладі цей уривок – дещо інакший: «От них отделилась еще одна часть... Известность и противоположность их судьбы, множество стараний и уход их в сторону [земель] Рума и Русь остались пленниками между христианами, идолопоклонниками и мусульманами, как было поступлено с Джабала Бани Гассан, так и они поступили (против них). Имя этой категории – Кара Бугдан». Ибн Арабшох. *Ажойб ал-Мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари)*. 1 китоб. Тошкент: Меҳнат. 1992. Бет. 160. Переклад російською мовою Андрія Кубагіна (м. Ташкент).

¹⁵¹ Рум – арабо-перська назва Візантійської імперії, а в більш вузькому географічному значенні – Малої Азії.

¹⁵² Тоган З.В. *Восточно-европейская политика Тимура* / Пер. И.М. Миргалеева // *Золотоордынская цивилизация*. Вып. 3. Казань: Фэн. 2010. С. 215.

¹⁵³ Десей О. *Обоснование Актава из Золотой Орды в Османской империи во времена Йылдырыма Баязида* // *Золотоордынская цивилизация*. Вып. 3. Казань: Фэн. 2010. С. 202–209.

¹⁵⁴ Полевой Л.Л. *Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв.* Кишинев: Штиинца. 1979. С. 106.

¹⁵⁵ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 6. P. 8; *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. II... № 187. P. 278; *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. III: 1487–1504. București. 1980. № 3. P. 2–4.

¹⁵⁶ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 30. P. 42–43. № 31. P. 44.

дано «дванадесят хижъ татаръ» (1428)¹⁵⁷, а монастирю Нямц – «одно село на оусти Немца татарское, на имя Телишеици, а оу том сели десять хижъ татарскихъ» (1436)¹⁵⁸. Осілих татар в Молдавії простежуємо за документами аж до кінця XV ст.¹⁵⁹

Охрещених татар у XV ст. бачимо вже із християнськими іменами чи молдавськими прізвиськами: Палмеш, Тодер, Тома, Чабалан, Филимон, Филип, Борис, Татко, Іван (1428)¹⁶⁰, Филип, Оанчул, Шандор, Стан, Зоря, Чурило, Шефан, Петраш (1436)¹⁶¹, Пашко, Петрик (1451)¹⁶², Банко, Думна, Шефан, Думитрій (1453)¹⁶³, Пентя, Журж, Йон(а), Оанча, Петраш (1453, 1458)¹⁶⁴, Іля, Ананія, Шефан Рот, Рачканул, Фима, Козма, Роман, Касап, Петок, Некціол, Оанча, Стека, Алекса, Пантя Чурлика, Краков (1462)¹⁶⁵. Але ще зустрічалися й тюркські імена: Мамай, Албаш¹⁶⁶, Кош, Тора, Торка¹⁶⁷.

Деякі татари, ймовірно, володіли немалим майном, зокрема й челяддю¹⁶⁸, однак, були в неволі, оскільки «татарське право» в Молдавії – синонім холопства. Про це розповідає випадок із якимось Оаною. Він із дітьми утік в «Ляську землю», тобто в Польське королівство (ймовірно, Галичину). В 1470 р. господар Штефан IV Великий спеціальною грамотою не лише дозволив їм повернутися, оселитися в будь-якому місці «слободно и доброволно и без никоторои неволи, какже седеть и живут у нашей земли уси волохове своим волоскым закономъ», а й звільнив від усіх тягот «щобы не давали и не платили холопским правом и татарским правом николи ничего»¹⁶⁹.

Отже, татарське населення на захід від Пруту могло частково лишитися на своєму старому місці проживання, і також бути поселеними заново в результаті однієї чи двох хвиль міграції й господарчої

¹⁵⁷ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 75. P. 109.

¹⁵⁸ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... P. 229.

¹⁵⁹ *Documente privind istoria României*. Veacul XV. A: Moldova. Vol. II (1476–1500) / Comitetul de radacție I. Ionașcu etc. București. 1954. № 91. P. 94 (1480). № 290. P. 310–311 (1500); *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. III... № 258. P. 462.

¹⁶⁰ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 75. P. 109.

¹⁶¹ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 164. P. 229.

¹⁶² *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 13. P. 14.

¹⁶³ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 26. P. 33. № 29. P. 40.

¹⁶⁴ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 35. P. 49. № 67. P. 99.

¹⁶⁵ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 107. P. 151.

¹⁶⁶ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 164. P. 229.

¹⁶⁷ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 107. P. 151.

¹⁶⁸ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 107. P. 151. № 164. P. 229.

¹⁶⁹ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 162. P. 239.

діяльності молдавських господарів. На сході ж від Пруту виникла інша ситуація.

Усі відомі тюркські ойконіми Прут-Дністровського регіону сконцентровані в південній його частині. Але із загальної кількості 404 ойконімів вони становлять лише 130, а в північній і центральній частинах їх немає взагалі¹⁷⁰. «Список міст руських далеких і близьких» не знає жодного міста в центральній частині цього регіону¹⁷¹. Можна було б вважати, що під час ординського панування татарське населення проживало виключно в південній частині регіону, але археологічні знахідки свідчать, що їх поселення були сконцентровані в центрі Пруто-Дністровського межиріччя¹⁷². Це говорить про те, що тюркські топоніми були замінені романськими чи слов'янськими, напевно, без контакту з татарами, інакше бодай частка тюркських ойконімів збереглася. Так, Шехр-аль-Джедід чи Янгі-Шехр, назву якого відомо виключно з легенд його монет, перетворився в *Orgeiul Vechi*, тобто Старий Орхей, а тюркська назва такого важливого поселення, як Костешти, не відома зовсім. З іншого боку, може бути й так, що тюркське населення в центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя могло водночас вживати ойконіми, що утворилися до їх приходу в регіон.

Остання емісія татарських монет у Пруто-Дністровському межиріччі припадає на 1369 р. Румунський історик-нумізмат Е. Ніколає висунув версію про карбування в м. Старий Орхей монет з іменем Кутлубуги¹⁷³, тобто за його правління в регіоні.

Кутлубуга – найбільш примітна особистість. Ім'я *Qutlu Buqa* добре відоме в тюркській ономастиці й легко етимологізується – *qutlu buqa*, буквально – «щасливий бик». Уперше персонаж із таким іменем з'явився у джерелах у лютому 1347 р. серед свідків акта хана Джанібека, який підтвердив венеційцям привілей хана Узбека на торгівлю й володіння в Тани¹⁷⁴. Тобто вже тоді він обіймав один із

---

¹⁷⁰ Еремия А.И. *Географические названия рассказывают*. 2-е изд., переработанное и дополненное. Кишинев: Штиинца. 1990. С. 51, Таблица 2.

¹⁷¹ *ПСРЛ*. Т. 3... С. 475. Т. 23. Приложение 1. С. 163. Т. 7. С. 240.

¹⁷² Полевой Л.Л., Бырня П.П. *Средневековые памятники XIV–XVII вв.* // Археологическая карта Молдавской ССР. Вып. 7. Кишинев: Штиинца. 1974. С. 9–10. Карта поселений. С. 8.

¹⁷³ Nicolae E. *Le monnayage...* P. 1368–1369; Nicolae E. *Monedele de cupru...* P. 167–169; Nicolae E. *Une plaquette de cuivre avec inscription datant du quatorzième siècle découverte à Costești, district de Ialoveni, République de Moldavie* // *Studia mediaevalia Europaea et orientalia: miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*. București. 2018. P. 458.

¹⁷⁴ Mas-Latrie L. *Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak* // *Bibliothèque de l'école des chartes*. Т. 29. Paris. 1868. № III. P. 589; *Diplomatarium Veneto-*

вищих щаблів ієрархії Орди поряд із Могулбугою (Могалбеєм) і Яголтаєм, яких ще не раз зустрічатимемо у джерелах. Сучасник подій єгиптянин аль Мухіббі, створюючи посібник для послань ординським сановникам, помістив «*Кутллубугу Інака*», листування з яким почалося в 1351 р., другим серед вищої знаті, вказавши, що він «*намісник хана Джанібєка*» й «*один з чотирьох, котрі за встановленим звичаєм, бувають правителями в землях Узбека*»¹⁷⁵. «Інак» – термін для позначення родича, друга, наближеної довіреної особи, а також «*головного начальника в провінції після хана*»¹⁷⁶, тобто він міг доводитися родичем ханові Узбеку чи Джанібєку. З цього самого джерела бачимо, що Кутллубуга був карачі – главою одного з чотирьох ординських кланів, що утворювали «державну раду» хана.

Ще один єгипетський автор, аль Калкашаді, який писав свою працю в кінці XIV – на початку XV ст., уточнив, що йдеться про чотирьох улусних емірів, найстаршого з них звали беклярбеком і ним в 752 р. х. (1351–1352) був Кутллубуга Інак¹⁷⁷. Проте, як відзначив Юлай Шамільоглу, автор спеціального дослідження інституту ординських карачі-беїв: «*дуже важко знайти адекватну зовнішню документацію, щоб підтвердити, чи була кожна з цих осіб улусним беєм. Також, імовірно, ця роль улусних беїв була теоретичною, і її суворо не дотримувалися*»¹⁷⁸.

У ярлику хана Бердібека, виданому Алексію в 1357 р., Кутллубугу названо серед «*головних князів*»: «*Мувалбога, Усяин, Сараи, Ягалтаи, Кутллубугай*»¹⁷⁹. У вересні 1358 р. Кутллубуг-бей (Cotulugabeo) фігурує в так званій «платіжній відомості ханші Тайдули» у зв'язку з пограбуванням татарських купців венеційцями¹⁸⁰. Тоді ж його згадано серед свідків акта хана Бердибека, що підтверджував венеційцям привілей хана Узбека на торгівлю в Тані: «*Asambej, Mogalbey, Sarabey,*

Levantium sive Acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia. Vol. I: 1300–1350 // Monumenti storici pubblicati dalla r. deputazione Veneta di storia Patria. Vol. V. Serie prima: Documenti. Venetiis. 1880. № 167. P. 313: «In presentia de Mogalbey, de Thovazi (Triouazi), de Jagaltay (Iaghaltay), de Jerdhezin (Ierdhezine), de Cotlobog».

¹⁷⁵ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов...* Т. I. С. 348.

¹⁷⁶ Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий.* Т. I. Ч. 2. Гласные. Санкт-Петербург. 1893. Стб. 1440.

¹⁷⁷ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов...* Т. I. С. 412, прим. 2.

¹⁷⁸ Шамільоглу Ю. *Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде:* монографія / Пер. Ч.И. Хамидовой, Р. Хаутала. Казань. 2019. С. 146.

¹⁷⁹ *Памятники русского права...* Вып. 3. № V. С. 470.

¹⁸⁰ *Diplomatarium Veneto-Levanticum, sive Acta et Diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia. Vol. 2: 1351–1454. Venetiis. 1899. № 27. P. 53; Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских...* С. 205.

*Jagaltay, Tolobey, Cotulubuga*¹⁸¹. На думку Аркадія і Вадима Григор'євих, на початку 1359 р. Кутлубуга став намісником Криму і главою усіх князів правого крила Орди¹⁸², а Роман Почекаєв припустив, що відомий за пізнішими подіями темник Мамай був племінником Кутлубуги¹⁸³, проте це все не отримує підтвердження у джерелах.

З початком «зам'ятні» в Орді (1359) слід Кутлубуги зник, але плутаний запис Рогозького літопису згадує, ймовірно, його сина Ільяса: «*Тое же зимы (1365 р.) еда изъ Литвы Веснеильясъ Коутлубузинъ сынъ былъ в Твери*»¹⁸⁴. Найвірогідніше, в цьому місці переписувач щось наплутав, і розуміти це треба так, що хтось узимку їхав із Литви, а навесні Ільяс, син Кутлубуги, був у Твері. Звідки Ільяс прибув у Твер і де був під час «зам'ятні», невідомо, але ймовірно, у Криму¹⁸⁵.

Із приходом хана Токтамиша син Кутлубуги зайняв на півострові чільну позицію. «*Ильяс бей син Инака Кутлубуги*» (Ellias segno filio de Inach Coteloboga) від імені хана як повелитель «*Соркату*» (м. Солхат) і «*народу острова Соркату*» (Криму) 23 лютого 1381 р. уклав угоду з консулом Кафи Джованні да Боско¹⁸⁶. На початку 1382 р. Кутлубуга став «*даругою Соркату*» (Ina Cotelboga daroga Sorchati), а 3 березня він названий «*паном Соркату*»¹⁸⁷. Крім того, Кутлубуга виконував дипломатичні доручення хана, зокрема, влітку 1382 р. їздив із посольством до Ягайла¹⁸⁸.

Крим став предметом амбіцій ханського родича на ім'я Бек-Булат. Потребуючи лояльності ординських Чингізидів, хан дав згоду на його правління в Криму у ролі хана¹⁸⁹, а генуезцям, як і Кутлубугу, нічого

---

¹⁸¹ Mas-Latrie L. *Privilèges commerciaux...* № VII. P. 595; *Diplomatarium Veneto-Levanticum...* Vol. 2. № 24. P. 51.

¹⁸² Григор'єв А.П., Григор'єв В.П. *Коллекция золотоордынских...* С. 209–210; Григор'єв А.П. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. Источниковедческий анализ золотоордынских документов.* Санкт-Петербург: Изд-во СПбУ. 2002. С. 124.

¹⁸³ Почекаєв Р.Ю. *Мамай. История «антигероя» в истории.* Санкт-Петербург: Евразия. 2010. С. 26–29.

¹⁸⁴ *ПСРЛ.* Т. 15... Стб. 79.

¹⁸⁵ *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle.* Т. I / Publiés par N. Jorga. Paris. 1899. P. 17. Fol. 282 v.; Stello A. *Grenzerfahrung Interaktion und Kooperation im spätmittelalterlichen Schwarzmeerraum (Doktorarbeit).* Trier. 2011. P. 98. Fußnote 348; Джанов А.В. *Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы)* // Сугдейський збірник. Вып. 1 (VII). Київ. 2018. С. 65, прим. 66–67.

¹⁸⁶ Desimoni C. *Trattato dei genovesi...* P. 162–165.

¹⁸⁷ Джанов А.В. *Каффа и Крым...* С. 65, прим. 65. С. 79, 209, 214.

¹⁸⁸ *Грамоти XIV ст...* № 58. С. 112.

¹⁸⁹ Залежність Бек-Булата від хана підтверджує його участь у військовій кампанії Токтамиша проти Тамерлана взимку 1386 р. Тизенгаузен В. *Сборник материалов...* Т. II. С. 151.

не лишалося, як визнати владу Бек-Булата¹⁹⁰. Проте без влади над Кафою, фінансовим й ремісничим центром Північного Причорномор'я, Кримський улус був лише периферією Орди. Ймовірно, намагаючись приборати місто під свій контроль, у 1383 р. «*Полат хан ударив по Кафі*»¹⁹¹. Токтамиш жодних дій стосовно розпочатої Бек-Булатом війни не вчинив.

1 серпня 1386 р. Бек-Булат і «*Кутлубуга бей пан Сорката*» (*Cotolbogha bey dominus de Sorcati*) отримали від генуезців 333 соммо¹⁹², але відносини з Кафою залишилися ворожими¹⁹³. У Генуї наполягали на мирній угоді із правителем Солхату, але влада Кафи листом від 20 січня 1387 р. повідомила в метрополію, що послі «*імператора Газарії*» не хочуть його підписувати. Сенат Генуї листом від 31 травня 1387 р. просив кафську владу утриматися від збройного походу в татарські землі, а також не пускати туди людей і товари, щоб не провокувати конфлікт¹⁹⁴. Кафа, ймовірно, не встигнувши отримати ці вказівки, однак організувала військовий похід і 17 червня генуезці відзначили свою перемогу салютом¹⁹⁵. Але війну ще не було закінчено,

¹⁹⁰ Так само після бунту Бек-Булата і його страти в 1392 р. кримським правителем став вірний Токтамишу родич-оглан Таш-Тимур. Зайончковський Ю.В. *Джучид Бек-Булат по данным письменных и нумизматических источников // Золотоордынское обозрение*. Т. 4. № 3. 2016. С. 534–551; Марков А. *Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа*. Санкт-Петербург. 1896. № 1225. С. 491 (792 р.х. = 20 грудня 1389 – 8 грудня 1390 р.). Він отримав право карбувати власну монету, хоча правив у Криму від імені хана. Тизенгаузен В. *Сборник материалов...* Т. II. С. 168. Марков А. *Инвентарный каталог...* № 1239, 1240. С. 491; Савельев Н. *Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелауридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша*. Вып. II. Санкт-Петербург. 1858. С. 312–315; Миргалеев И.М. *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*. Казань: Алма-Лит. 2003. С. 119, 125.

¹⁹¹ *Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам. (XIV–XV вв.) / Составл., пер., введ. и примеч. Т.Э. Саргсян*. Симферополь: СОНАТ. 2010. № 100. С. 184.

¹⁹² Пономарев А.Л. «*Солхатская война*» и «*император*» Бек Булат // Золотоордынское наследие. Вып. 2. Материалы второй Международной научной конференции «*Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды*», посвященной памяти М.А. Усманова (г. Казань, 29–30 марта 2011 г.). Казань: Фолиант. 2011. С. 20 прим. 37.

¹⁹³ Джанов А.В. *Каффа и Крым...* С. 98–99.

¹⁹⁴ Волков М. *Сборник граммат // ЗООИД*. Т. 4. 1860. Отд. 2 и 3. № XVI. С. 232–234.

¹⁹⁵ Пономарев А.Л. «*Солхатская война*»... С. 19, прим. 30. Джанов А.В. *Каффа и Крым...* С. 100.

й Кафа увійшла в союз із Кутлубугою, забезпечивши його припасами і зброєю¹⁹⁶.

Імовірно, спустошлива війна, спровокована Бек-Булатом, примусила Токтамиша перемістити його із Криму до середньої течії Дону, де йому було виділено улус¹⁹⁷. Кутлубуга ж залишився господарем Солхату (*Cotolbogha bey, dominus Solcatensis*) і 12 серпня 1387 р. підписав чергову угоду з Кафою¹⁹⁸. Востаннє у джерелах він фігурує у ярлику хана від 12 жовтня 1392 р. як «начальник Кримської області»¹⁹⁹.

Казанський історик Ільяс Мустакімов опублікував уривок одного зі списків «Дафтар-і Чингіз-наме» (кінець XVII ст.) з переліком «беків, які були в епоху хана Джанібека», де вказано їхню кланову належність. Серед вісімнадцятьох беків на шостому місці у списку названий «Кутли Буга» із клану «э.н.дж.ли»²⁰⁰. Інший казанський історик Дамір Ісхаков справедливо вказав, що «назва одного із кланів – «э.н.дж.ли», який очолює Кутли-Буга, насправді не піддається ідентифікації з відомими золотоординськими етнонімами»²⁰¹. У неповному Ташкентському списку «Чингіз наме», авторства Утемиш-хаджи (середина XVI ст.), його кланова належність указана цілком конкретно: «бек з найман на ім'я Кутлуг-Буга»²⁰², який був на службі в хана Хизра (1360–1361). Однак у більш повному списку з назвою «Кара таваріх» Кутлубуга і його кланова належність ні у відповідному місці «Чингіз наме», ні деінде зовсім не задані²⁰³.

Де ж могли бути володіння Кутлубуги, вказаного в «Повісті про Подільську землю»? Більшість дослідників, спираючись лише на спів-

---

¹⁹⁶ Пономарев А.Л. «Солхатская война»... С. 19, прим. 31. Джанов А.В. *Каффа и Крым*... С. 100, прим. 164.

¹⁹⁷ ПСРЛ. Т. 11... С. 96.

¹⁹⁸ Sacy P. *Pièces diplomatiques tirées des archives de République de Gènes // Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques*. Т.11. Paris. 1827. P. 62–64.

¹⁹⁹ Березин И. *Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея с введением, переписью, переводом и примечаниями*. Казань. 1851. С. 15.

²⁰⁰ Мустакимов И.А. *Об одном списке «Дафтар-и Чингиз-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства*. Вып. 1. Казань. 2009. С. 123.

²⁰¹ Исхаков Д.М. *Одно из важных наблюдений Ибн Баттуты по внутреннему устройству Золотой Орды // Золотоординское наследие*. Вып. 2. Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. (г. Казань, 29–30 марта 2011 г.). Казань. 2011. С. 25.

²⁰² Утемиш-хаджи. *Чингиз-наме / Факсим., пер., транскр., примеч., иссл.* В.П. Юдина. Комм. и указ. М.Х. Абусаитовой. Алма-Ата: Гылым. 1992. С. 112.

²⁰³ Утемиш-хаджи. *Кара таварих / Транскр.* И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой, З.Т. Хафизова; пер. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой. Казань. 2017. 312 с.

звучність назв, пов'язує їх із територією біля озера Катлабух (Ізмаїльський район Одеської обл.). До такого висновку деяких науковців підштовхує і згадування османським хроністом Мехмедом Нешрі (близько 1450–1520 рр.) певних «прикордонних беків» Яндж-бега і Кутлубуги, яким у 1388 р. османський султан Баязид I наказав приєднатися до війська Яхті-бея та інших, які рушили проти болгарського царя Івана Шишмана²⁰⁴. Джерело цього повідомлення невідоме, й спокусливо побачити в них «подільських» Хаджибея і Кутлубугу. Однак тоді османи ще не мали спільного кордону із Добруджею. Вочевидь, Янджи-бей і Кутлубуг піддані Баязида I на посадах прикордонних османських беїв, а не добрудзькі чи буджацькі татари, яким султан не міг давати накази.

Не все просто також із назвою озера²⁰⁵. Лінгвістично зв'язок між Катлабух і іменем Кутлубуга, попри версію Йона Дрона²⁰⁶, не може бути доведений. Для трансформації Кутлубуга в Катлабух немає пояснення переходу *y > a*. Топонім у формах укр. *Катла́бух*, рум. *Катлабуга* (Catlabuga), *Кетлебуга* (Cătlăbuga), також літописн. (родовий відмінок) *Кѣтлѣбуги*²⁰⁷ з іменем *Кутлубуга* не пов'язаний. Для форми *Катла́буг* можна додати відзначені в різних текстах варіанти: *Катлабух*, *Катлабугъ*, *Котлабугъ*, *Катлабуг*, *Катлапуг*²⁰⁸, *Catlabugu*²⁰⁹, *Catlabugŭ*²¹⁰, а також гагауз. *Катлабу́га*²¹¹. Літописн. *Кѣтлѣбуги* (род. відмінок) від **Кѣтлѣбуга*, враховуючи залежність норм орфографії від акцентуації²¹², ймовірно, адекватно відображає вимову, близьку до **Котлабу́га*. *Catlabugŭ*, вочевидь, відображає *Катлабугъ*, румунське написання *Cătlăbuga*, тобто з голосним у кінці,

²⁰⁴ Mehmed Neşri. *Kitâb-i Cihan-Nümâ. Neşri tarihi*. Ankara: Türk tarih kurumu basimevi. 1949. P. 243. Мехмед Нешри. *Огледало на света. История на османския двор / Стъставителство и превод от османотурски език Мария Калицин*. София: Изд-во на Отечественият фронт. 1984. С. 93, 392, 419.

²⁰⁵ Користаючись нагодою, щиро дякую В.В. Тішину (м. Улан-Уде) за детальне лінгвістичне потракування тюркських термінів.

²⁰⁶ Дрон И.В. *Гидронимы гагаузов...* С. 56–57; Дрон И.В. *Гагаузские географические названия: Территория Пруто-Днестровского междуречья*. Кишинев: Штиинца. 1992. С. 63.

²⁰⁷ *Славяно-молдавские летописи...* С. 30.

²⁰⁸ *Словник гідронімів України*. Київ: Наукова думка. 1979. С. 91, 345.

²⁰⁹ Будилович А.С. *Обзор областей западного и южного славянства, с включением червонорусских в орографическом и гидрографическом отношениях*. Санкт-Петербург. 1886. С. 120.

²¹⁰ Frundescu D. *Dictionaru topograficu si statisticu alu Romaniei*. Bucureşti. 1872. P. 102.

²¹¹ *Гагаузско-русско-молдавский словарь*. Москва: Советская энциклопедия. 1973. С. 600.

²¹² Супрун А.Е., Молдован А.М. *Старославянский и церковнославянский язык // Языки мира. Славянские языки*. Москва: Academia. 2005. С. 42.

і найбільш імовірно, також сходять до слов'янського варіанта з **-а**. Цей кінцевий **-а** у всіх варіантах, найімовірніше, вторинний і викликаний, можливо, якимось переосмисленням назви в народній свідомості. Варіативність голосного першого складу **а** ~ **о** може бути пояснене діалектними особливостями у слов'янському середовищі.

Слово, найвірогідніше, тюркського походження, але однозначну етимологію на тюркській основі підібрати проблематично. Видається імовірним зв'язати з якимось утворенням від дієслова *qatla-* – зокрема в осм. «нашарувати», «складати, скласти складками», «зробити щось декілька разів, повторити», «додати» та ін.²¹³, також одне зі значень у гагаузькій мові – «надставляти, подовжувати»²¹⁴. Можливе також утворення *qat+IX*, де *qat* – осм. «шар, ряд», «раз», «поверх, ярус», «бік», але порівн. ще таранч., чаг. «берег»²¹⁵, тур. діал. «простір між двома пагорбами чи стінами»²¹⁶ + афікс. *+li* ~ *+lu*, який створює прикметники, що характеризують наявність тієї чи іншої ознаки, відображеної у твірній основі. Як приклад – зареєстровано осм. *qatli* «слоїстий, складений, що складається з декількох рядів чи поверхів»²¹⁷. Є ще гетерогенне *qat* тур. діал. «твердий, сухий»²¹⁸, і поряд дериват *qatli* «твердий» (*kati olan*)²¹⁹.

Для другої частини топоніма, що виявляється як **-буғ* (пор. укр. *-бух*), можна формально підібрати зіставлення з тюрк. *bük* «вигин», «поворот», «ріг» і низку вторинних значень, зокрема, у зв'язку з формою русла річок²²⁰, порівняймо ще: осм. «гірський прохід, гірська долина, вузький яр»²²¹, але найбільше – тур. діал. «зарості густих

²¹³ Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. II. Ч. 1. Санкт-Петербург. 1899. Стб. 298.

²¹⁴ *Гагаузско-русско-молдавский...* С. 255.

²¹⁵ Радлов В.В. *Опыт словаря...* Т. II. Ч. 1. Стб. 274–275.

²¹⁶ *Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на буквы "К" (~"Г"), "Қ" (~"К" ~"К")*. Выпуск первый. Москва: Языки русской культуры. 1997. С. 336–337. Інші приклади: заправляти, приправляти (їжу), насаджувати (на вудку), звести (стада), гнать худобу, примусити слідувати за собою, крутити, зкручувати, сучити (шерсть, нитки, мотузку), в'язати, змішувати, шар, ряд, запрягати, примішувати, приєднувати, нашаровувати.

²¹⁷ Радлов В.В. *Опыт словаря...* Т. II. Ч. 1. Стб. 301.

²¹⁸ *Этимологический словарь тюркских языков...* С. 334.

²¹⁹ Çağbayır Y. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken. 2007. Cilt. 3. I – müt. P. 178.

²²⁰ Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford. 1972. P. 324; Севордян Э.В. *Этимологический словарь тюркских языков (Общeturкские и межтюркские основы на гласные)*. Москва: Наука. 1978. С. 290–293.

²²¹ Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. IV. Санкт-Петербург. 1911. Стб. 1876.

кущів, очерету й верболозу вздовж струмка й річки; вкритий деревами; лісистий; зарості; чагарник» (*dere ova ve irtak kenarındaki sık çalı, saz, söğüt gibi ağaç topluluğu; ağaçlık; ormanlık; sık ağaçlık; fundalık*), «найбільш густе місце скопичення заростів дерев, кущів і т. д.» (*ağaç, çalı vb. orman gibi bitki topluluklarının en sık olduğu yer*), «придатні для садівництва родючі землі на березі струмків і озер» (*bostan ekimine uygun akarsu ve göl kıyılarındaki verimli topraklar*) та ін.²²²

Кутлубуг прожив довге й насичене подіями життя, але воно було пов'язане або із центральними володіннями Орди в Поволжі при дворі хана в першій половині життя, або ж із Кримом – у другій. Жодне джерело не говорить ні про його ймовірні володіння на Правобережжі Дніпра чи в Пруто-Дністровському межиріччі, ні навіть про будь-яку діяльність там. У зв'язку з цим необхідно звернутися до питання, чи правильно Е. Ніколає прочитав легенду монети, де він побачив «Кутлубугу», адже побажання «кутлуг болсун» на ординських пулах, як стверджують Євген Гончаров і Андрій Кривенко, карбували, починаючи з 80-х рр. XIII ст., а період найбільш масового випуску монет із такою легендою припав на правління хана Узбека²²³. Ще більш переконливою видається версія прочитання легенди монети,

²²² Çağbayır Y. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken. 2007. Cilt. 1. a – den. P. 719. Пояснити фонетично відображення тюрк. *bük* у слов. -бугъ на матеріалі, який маємо, проблематично. Ймовірно, осмислення у зв'язку зі слов. **buga* «вигин річки (де під час повені розливається вода)», болг. *буга* «сире, топке місце», макед. *буга* «пліснява», рос. діал. *буга́* «затоплюваний весняним наводком береговий ліс і чагарник». Див.: *Етимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 3 (*bratъсь – *sъrky). Москва: Наука. 1976. С. 78. Поряд з о. Катлабух є о. Ялпуг / Ялпуг (рум. *Ialrug / Ialruh*). Його назву створено за тією ж моделлю, що й Катлабух і з тим самим апелятивом *бух/пуг* (Галенко О. *Золота Орда...* С. 136, 152, прим. 37). Топонім укр. *Ялпуг, Ялпугъ* (*Словник гідронімів України*. С. 95), а також рум. *Ialrugă* (Frundescu D. *Dictionaru topograficu si statisticu alu Romaniei...* P. 239), *Ialpugu* (Будилович А.С. *Обзор областей...* С. 120), вочевидь, тюрк. *Йаллук* (*jalruq*), найімовірніше, судячи з огубленого характеру другого складу, османське (пор. тур. *jalrıq* «плоский», а також у гагаузській топоніміці *Йалту, Йалти* «плаский, рівний, широкий». *Гагаузско-русско-молдавский словарь...* С. 599. *Этимологический словарь тюркских языков. Обще-тюркские и межтюркские основы на букві "Ж", "ж", "Й".* Москва: Наука. 1989. С. 100–101), але в інших тюркських мовах у другому складі – широкий голосний *a*. Дж. Клонсон не бачив змоги етимологізувати слово на тюркській основі (Clauson G. *An Etymological Dictionary...* P. 919), де пропонується етимологія від гіпотетичної іменної основи **jalp*. Однак етимологія заслуговує на подальше обговорення.

²²³ Гончаров Е.Ю., Кривенко А.В. *Несколько новостей о джучидских пулах XIII–XIV вв. из Днестровско-Дунайского региона // Двадцатая всероссийская нумизматическая конференция (г. Великий Новгород 16–20 апреля 2019 г.): Тезисы докладов и сообщений*. Москва. 2019. С. 61.

запропонована Костянтином Хромовим, який заперечує наявність слова «кутлу» і бачить у ній першу частину хадіса пророка Магомета «Славен, хто поміркований, і нікчемний, хто жадібний»²²⁴.

Щоб поставити крапку в запереченні ідентифікації «подільського» Кутлубуги з беклярибеком Джанібека, варто сказати, що Поділля, порівняно з Хорезмом, Булгаром, Азаком чи Кримом, було периферійним, бідним і непрезентабельним улусом для такого поважного сановника, яким він був уже в 1351–1352 рр.

Вважають, що після 1370 р. молдаване витіснили татар із Пруто-Дністровського межиріччя²²⁵. Проте письмові джерела нічого не повідомляють про бої молдаван із татарами, а археологічні свідчення не дають підстав стверджувати про насильницький характер припинення їхнього проживання у регіоні. Населені татарами села в актах XIV–XV ст. не зустрічаємо взагалі. Є лише дві згадки про «татарські селишта», тобто покинуті поселення, на р. Бик у районі м. Кишинєва (1436)²²⁶ ідесь у районі м. Комрату (1502)²²⁷. Але коли й за яких обставин вони спустіли, невідомо.

Після 1370 р. у грошовому обігу Пруто-Дністровського межиріччя продовжували циркулювати більш старі монети, а також проникали монети ординських емісій²²⁸. На думку Катерини Абызової і Сергія Травкіна, монети типу Костешти-Гирля I–II суміщають деякі характерні риси типово золотоординських і молдавських, карбованих у Дністро-Карпатському регіоні, дослідники припускають, що їх карбування відбувалося в період 1370–1400 рр.²²⁹ Таке суміщення свідчить про деяку спадкоємність технологій. Усі знахідки монет молдавських господарів, чеканених у 1374–1400 рр., зроблені тільки на правому

---

²²⁴ Хромов К.К. *Хадис на джучидской медной монете 60-х гг. XIV в. Нового Города (Шахр ал-Джедид): особенности оформления легенды* // Двадцать первая Всероссийская нумизматическая конференция (г. Тверь 24–29 мая 2021 г.): Тезисы докладов и сообщений. Тверь. 2021. С. 83.

²²⁵ Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. *Древности Старого Орхья...* С. 85; Кравченко А.А. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.)*. Киев: Наукова думка. 1986. С. 89.

²²⁶ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 158. P. 218.

²²⁷ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. III... № 279. P. 499, 628.

²²⁸ Nicolae E. *Le monnaie...* P. 1369; Николае Е., Чокану М. *Клад серебряных монет Золотой Орды, обнаруженный в Иванче (Орхейский район, Республика Молдова)* // *Stratum plus*. № 6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2005–2009. С. 310–319.

²²⁹ Абызова Е.Н., Травкин С.Н. *Некоторые особенности медных джучидских монет с поселения Костешты (Бесарабия)* // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 1. Донецк: ДонГУ. 2000. С. 355.

березі від р. Прут²³⁰. У Старому Орхеї культурний шар 1370–1400 рр. дуже добре простежується всередині цитаделі, зокрема в житловому комплексі, хоча практично непомітний біля неї²³¹. Останні ординські монети, зі знахідок у Білгороді, припадають на час креатури Мамаєв ханові Мухаммад-Булаку 770 р. х. (1368–1369)²³², а перше свідчення молдавського контролю над містом – до літа 1386 р.²³³

Створюється враження, що у Прут-Дністровському межиріччі панування Орди не просто припинилося, а припинилася загалом і будь-яка організована татарська діяльність. Осіле татарське чи, ширше, ісламське населення, імовірно, покидало регіон не стільки вимушено, скільки із власної волі. Вірогідно, саме через мирний його відхід цей процес не відображено в синхронних джерелах.

Хачибей – третій літописний «татарський князь Поділля», найбільш проблематичний персонаж. У синхронних джерелах трапляються згадки про татарських князів зі схожим іменем. Зокрема, в описі битви на р. Вожі в 1378 р. було вбито якогось «Хазибей», одного із «князів Мамаєв»²³⁴. Інший «бесерменин, именем Хазибавая» згаданий у зв'язку з будівництвом церкви Св. Миколая в «місці Чиберча»²³⁵. «Володіння» Хачибей «Повісті» більшість дослідників, також спираючись лише на співзвучність назв, пов'язує з «поселенням» Качибей / Хаджибей (на місці сучасного м. Одеси). Але декілька знайдених фрагментів бідної червоно-жовтої стрічкової кераміки²³⁶,

²³⁰ Бырня П.П., Русев Н.Д. *Монеты средневековой Молдавии (Историко- numизматические очерки)* // Stratum plus. № 6: Время денег. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса. 1999. С. 213.

²³¹ Postică G. *Orheiul Vechi* // Cercetări arheologice 1996–2001. Iași: Editura universității «Alexandru Ioan Cuza». 2006. P. 40.

²³² Булатович С.А. *Джучидские монеты из Белгорода-Днестровского* // Кравченко А.А. *Средневековый Белгород...* 1986. С. 119.

²³³ Джанов А.В. *Каффа и Крым...* С. 98 прим. 144; Жосану В. «Constantino et Petro vaucoda». *Заметки для постановки вопроса в новом ключе* // Stratum plus. № 5: Русское время. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2009. С. 539–540.

²³⁴ ПСРЛ. Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. С. 199.

²³⁵ ПСРЛ. Т. 35... С. 31, 53.

²³⁶ Добролюбовский А.О. *Остатки и следы Джинестры на одесских берегах* // Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII. Одеса: ОНУ. 2018. С. 200; Добролюбовский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В. *Борисфен. Хаджибей. Одесса. Одесса–Кишинев: Бизнес-Элита. 2002. С. 153–154, рис. 9.1, 11.1; Добролюбовский А.О., Красножон А.В. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2000. С. 468.

добре відомої за знахідками у Пруто-Дністровському межиріччі²³⁷, й незначної кількості дорогої світло-сіро-зеленої (селадонової)²³⁸ за повної відсутності такого важливого маркера, як монети, замало для ствердження, що в XIV ст. на місці майбутньої Одеси було якесь стаціонарне татарське поселення, а порт і поготів. Пошук гіпотетичних володінь Хачибєя за співзвучністю імен і назв – безперспективна справа. Зокрема в Чемеровецькому районі Хмельницької області й до сьогодні існує с. Кочубіїв²³⁹. Є с. Кочубіївка в Уманському районі Черкаської області²⁴⁰. Обидва вони – в межах Великого Поділля, але немає жодних підстав для пов'язування їх із міфічним Хачибєєм.

Підводячи підсумок розгляду сюжету «Битви на Синіх Водах» і «*трьох татарських дідичів Поділля*», треба сказати, що з усім багатством аргументів і з розмаїттям версій мало кого з істориків бентежило, що:

– Рогозький літопис нічого не повідомляє про битву Ольгерда з татарами на Синій Воді, що давно відзначено в історіографії²⁴¹;

– «*Хочєбєй, Кутлубуга и Дмитрей... братья, татарскыя князи, отчичи и дедичи Подолскои земли*» відомі лише з літописного зводу, створеного не раніше 1446 р., й жодне інше джерело не підтверджує якого-небудь зв'язку між ними, так і якоїсь спільної їхньої діяльності;

– поява «*Хочєбея, Кутлубуги и Дмитрея*» в «Повісті про Поділля» пов'язана зі спробою обґрунтувати права ВКЛ на володіння регіоном під час протистояння за Поділля з Польським королівством в 30-х рр. XV ст.²⁴²;

– «*Деметр*», із грамоти короля Людовика I (1368), правив улусом в Серетсько-Прутському межиріччі; відсутність будь-яких згадок про нього після 1368 р. може означати, що він, імовірно, незабаром помер, а частина його людей визнала владу молдавського господаря й була

---

²³⁷ Бьрня П.П., Руссев Н.Д. *Гончарный комплекс XIV в. из Старого Орхья // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев: Штиинца. 1988. С. 122; Полевой Л.Л., Бьрня П.П. *Средневековые памятники...* С. 8 і далі.

²³⁸ Добролюбский А. «*Я попал в какой-то другой мир...*» // *Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах*. № 3 (82). Одесса. 2020. С. 29.

²³⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. IV. Warszawa. 1883. Р. 232; *Україна: адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.)*. Київ: Парламентське видавництво. 2012. С. 375.

²⁴⁰ *Україна: адміністративно-територіальний...* С. 388; Діденко О.П. *Уманщина на картах Г. Боплана // Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ. 1988. С. 82.

²⁴¹ Русина О. *Синьоводська битва в сучасній українській історіографії // Colloquia Russica. Series II. Vol. 2: Vidurio rytų Europa mūšio prie Mėlynųjų Vandenų metu*. Kaunas-Kraków. 2013. С. 127–136.

²⁴² Полехов С.В. *Летописная Повесть о Подолье...* № 2 (56). С. 49–59.

осаджена на землю, а частина – мігрувала; він не має жодного стосунку до «*Мітеревих Кишин*» на Дністрі;

– представник вищої ординської знаті Кутлубуга був пов'язаний тільки з центральними володіннями Орди в Поволжі і з Кримом;

– немає жодних достовірних письмових і / чи археологічних свідчень ні про «*подільського*» Хачибєя, ні про те, що в районі майбутньої Одеси були якісь володіння такого татарського князя, а поготів поселення XIV ст.;

– останні відомості джерел про організовану діяльність татар у Дніпро-Прутському межиріччі припадають на 1357 р., в Пруто-Серетському – на 1368 р., в Пруто-Дністровському – на 1369 р.

III. Під владою Коріатовичів

Кінець 60–70-х рр. XIV ст. в регіоні, що нас цікавить, відзначений пасивністю дій і Казимира III, і Людовика I, і Ольгерда. Тому зиск із територіальних надбань мали молдавські Мушатовичі й подільські Коріатовичі. Формування території Молдавського князівства закінчилося на початку 90-х рр. XIV ст., коли воевода Роман I Мушат «*абладає Землю Молдавськую от планины до моря*» (1392)²⁴³. Оскільки в 1391 р. правитель Валахії Мірча Старий іменував себе властителем «*від Альп до меж Татарії*»²⁴⁴, тобто до дельти Дунаю, то в разі Молдавії море могло бути тільки в Дунайсько-Дністровському межиріччі. Розширення володінь Коріатовичів на Поділлі синхронно збіглося з розширенням Молдавії на Пруто-Дністровське межиріччя в 70–80-х рр. XIV ст.

Віктор Спіней припустив, що молдавські воеводи боролися проти татар спільно з Коріатовичами²⁴⁵. Деякі відомості дають змогу думати, що така спільна боротьба була ймовірною. Зокрема, близько 1370 р. Роман I, вірогідно, одружився з Анастасією Коріатівною²⁴⁶. Про її брата Юрія Коріатовича білорусько-литовські літописи навіть повідомляють, що «*волохове возма к себе его воеводою и тамо его кормили*»²⁴⁷ (тобто отруїли), але 3 червня 1374 р. в м. Бирлад у ролі «*господаря землі Молдавської*» він начебто встиг нагородити свого білгородського намісника Якшу Литавора селом Зубрівці за боротьбу з татарами²⁴⁸.

---

²⁴³ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 2. P. 3. № 4. P. 5.

²⁴⁴ *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Vol. 1: 1247–1500. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România. 1966. № 15. P. 36.

²⁴⁵ Spinei V. *Moldova în secolele XI–XV...* P. 280.

²⁴⁶ Tęgowski J. *Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku // Genealogia. Studia i materiały historyczne*. Tom 3. Poznań. 1993. P. 54–55.

²⁴⁷ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66, 74, 138, 160, 186, 207.

²⁴⁸ Costăchescu M. *Documentele Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*. Vol. I: 1374–1447. Iași: Viața Românească. 1931. № 1. P. 1.

Жодними свідченнями про спільну боротьбу молдавських господарів і Кориатовичів із татарами ми не володіємо. Достовірність правління Юрія над «волохами» сумнівна. «Валахією» водночас називали як Мунтенію²⁴⁹, романомовне князівство між Карпатами й Дунаєм, так і Молдавію²⁵⁰. На думку Олександра Болдура і Миколи Руссева, Юрій правив не в Сереті чи Сучаві, а в Цара де Жос в районі міст Васлуй, Бирлад, Білгород²⁵¹. Як вважає Віталіє Жосану, цей регіон був третьою складовою Молдавського князівства, поряд із Верхньою і Нижньою Молдавією, і включав не тільки Білгород, а й Кілію²⁵². Проте низка істориків переконливо стверджує, що синхронні джерела не підтверджують молдавське правління Юрія, а його «пожалування» Якші Літаворові – фальсифікат²⁵³. Якщо Юрія однак було покликано молдавськими боярами на правління, то воно закінчилося ледве встигши початися, а ймовірно, й зовсім не почавшись, у результаті отруєння чи природної смерті князя, що пояснює відсутність згадок про нього в будь-яких джерелах, крім білорусько-литовських літописів.

Що становило собою Велике Поділля під час ординського панування, які соціально-економічні процеси відбувалися в цьому регіоні, – щодо цих питань ми маємо надто поверхові уявлення. У домонгольський період, на відміну від сусідніх Галичини, Волині й Київщини, Поділля не було князівством. Археологічні дослідження вказують на доволі щільну концентрацію давньоруських городищ на Лівобережжі Дністра в Західному Поділлі й між річками Буг і Соб – на

---

²⁴⁹ *Documenta Romaniae Historica*. В. Țara Românească. Vol. 1... № 15. P. 36.

²⁵⁰ Costăchescu M. *Documentele moldovenesti inainte de Ștefan cel Mare*. Vol. II. Documente interne. Urice (Ispisoace), Surete, Regeste, Traduceri 1438–1456. Documente externe. Acte de inprumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii, comerciale, salveconducte, scritori 1387–1458. Iași: Viața Românească P.A. 1932. № 65. P. 607; *ПСРЛ*. Т. 3... 1950. С. 475; Т. 23... Приложение 1. С. 163; Т. 7... С. 240.

²⁵¹ Boldur A.V. *Die Herrschaft des litauischen Fürsten Jurij Korjat in der Moldau (1374–1379)* // *Südost-forschungen internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*. Bd. XXXII. München. 1973. P. 24–25; Руссев Н.Д. *Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов* // *Stratum plus*. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев. 1999. С. 395.

²⁵² Жосану В. «*Constantino et Petro vayvoda*»... С. 541.

²⁵³ Jorga N. *Studii și documente cu privire la Istoria românilor*. Vol. 5: cărți domnești, zapise și răvașe. Partea I. București. 1903. P. 597–601; Panaitescu P.P. *Iourij (Iourg) Koriatovio prince lithuanien et la Moldavie* // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Т. 1. Київ. 1928. С. 462–465; Panaitescu P.P. *Diploma Bârlădeană din 1134 și hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374* // *Romanoslavica*. № XIII. București. 1966, P. 51–57; Sacerdoțeanu A. *Succesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun* // *Romanoslavica*. № XI. București. 1965. P. 219–236.

Східному. Ця територія частково наклалася на відому ще з домонгольського періоду Болохівську землю з городищами в Меджибожі, с. Берегели (ймовірного Білобережжя), с. Суслівці (ймовірний Бозький) та ін.²⁵⁴ На думку В.І. Якубовського, Болохівська земля охоплювала сучасні північну й центральну-східну частини Хмельницької області, західні райони Вінницької й Житомирської областей²⁵⁵.

Для розуміння соціально-економічних процесів у регіоні необхідно звернутися до політики татаро-монголів стосовно підкорених народів. Зокрема, як свідчить домініканський місіонер Юліан (1238), підкоривши якийсь народ, «*воїнів і міцних землеробів*» вони примушували битися у своєму війську. Але «*інших землеробів, менш придатних в бою, вони залишають обробляти землю; а дружин, дочок й родичок усіх примушених воювати або загиблих розподіляли між окремими мужами, залишеними обробляти землю, призначаючи кожному десять або більше, й зобов'язують їх називати себе татарами*»²⁵⁶.

В Угорщині завойовники дали тим, хто переховувався по лісах, і тим, хто вмирав від голоду, гарантії, що всім охочим повернутися на свої попередні місця проживання буде збережене життя. «*Усі, хто залишився живим, повернулися у свої будинки... земля була заселена на відстані трьох днів шляху*». Мета завойовників полягала в отриманні кормової бази для свого війська й, «*оскільки були жнива, вони (селяни) разом зібрали зерно і знесли його, солом, сіно та (все) інше у комори*»²⁵⁷.

²⁵⁴ Куза А.В. *Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников*. Москва: Христианское изд-во. 1996. Карта 1. Древнерусские городища и их археологическая изученность (Лист 1). С. 202–208; Хавлюк П.І. *Древноруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка. 1969. С. 156–174.

²⁵⁵ Якубовський В.І. *Скарби Болохівської землі: Наукове видання*. Кам'янець-Подільський: Медобори. 2003. С. 14. Рис. 1. Карта. Територія поширення головних пам'яток Болохівської землі; Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля*. Вип. І. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. До 800-річчя Губина. Київ–Кам'янець-Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів. 2004. С. 8–9. С. 74 Рис. 1. Карта.

²⁵⁶ Хаутала Р. *От «Давида, царя Индий» до «ненавистного племса сатань»*. Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах // Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage. Вып. 2. Казань. 2015. С. 387–388.

²⁵⁷ Магистр Рогерий. *Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами / пер. Досаев А.С.* Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. 2012. С. 51–52. Переклад з латини А.С. Досаєва має чимало вад. Тому тут і далі дається скоргований переклад Романа Хаутала (м. Оулу, Фінляндія) за виданням Johannes de Thurocz: *Serenissimu[m] Hungarie regu[m] chronica: bene reuisa ac fideli studio emendata*. Augsburg: Erhard Ratdolt, Theobaldus Feger. 1488, fol. 164v–165r.

Розуміючи зиск такої політики, деякі представники татаро-монгольської знаті облаштували на землях Русі приватні слободи. Відомі принаймні дві такі, засновані курським баскаком Ахматом²⁵⁸. Археологічні матеріали дають підстави стверджувати на змішаному слов'яно-ординському характері їх населення²⁵⁹.

У Болохівській землі «*седацця за татарь*» населення сіяло їм пшеницю і просо²⁶⁰. Це забезпечило інтереси татаро-монголів і дало змогу людям, які опинилися безпосередньо залежними від завойовників, не тільки зберегти життя, а й налагодити його в тих умовах зі щонайбільшою вигодою. Судячи з угорської аналогії, навіть непрацездатне населення не було покинуте на поталу. Ймовірно, життя болохівців і «*Ахматових слобід*» було легше ніж у князівських людей. У іншому разі татарам важко було б утримати людей у цих поселеннях. Проте така політика татар шкодила інтересам князів і в 1255 р. Данило Галицький послав на болохівців військо на чолі зі своїм сином Шварном. Але цілковито знищити болохівців було непосильним завданням навіть для князя Данила.

У який спосіб татари організували управління подільськими людьми, ми маємо лише дуже загальні уявлення. Болохівське й сусіднє з ним населення не тільки пережило погром, а й за стабільної татарської влади, яка гарантувала безпеку, мало збільшитися. Зокрема, під владою татар на південних територіях Чернігово-Рязанського прикордоння в середині – другій половині XIII ст. кількість археологічних пам'яток, порівняно з домонгольським періодом, збільшилася майже вдвічі. Обробка металу почала явно перевищувати потреби місцевого населення, що свідчить про товарне його виробництво для продажу²⁶¹. Ймовірно, такі процеси відбувалися й на Поділлі, де татари заснували чотири тьми, назви яких відомі з ханських ярликів 1507, 1514, 1517 рр.: Подільську, Кам'янецьку, Брацлавську й Сокальську.

Послугуючись угорськими й молдавськими аналогіями, та нечисленними збереженими подільськими джерелами, можна в загальних рисах реконструювати систему татарського управління на таких територіях. За свідченням Рогерія, тим людям, хто повернувся з лісів, татари дали можливість самоорганізуватися: *«кожне поселення обрало собі того короля (sic!) з татар, котрого воно обрало... Вони (татари) призначили канезійв..., котрі вершили правосуддя та поставляли татарам придатних коней, худобу, зброю, подарунки й одяг. І так*

---

²⁵⁸ Кучкин В.А. *Летописные рассказы...* С. 5–57.

²⁵⁹ Макаров Д.В. *Тьмы и «татарские места» Центральной России // Средневековые тюрко-татарские государства.* Выпуск 2. Казань: Ихлас. 2010. С. 81.

²⁶⁰ Ричка В., Толочко О. «*Князи Болоховьци*» // *Ruthenica.* Т. XIII. Київ 2016. С. 83–107.

²⁶¹ Майоров А.А. *К вопросу о тульском баскачестве на землях северо-восточной части Черниговского княжества XIII–XIV вв. // Золотоордынское обозрение.* Т. 8. № 1. 2020. С. 76–77.

мій розпорядник був одним з цих панів, і він управляв майже тисячою поселень. І таких канезіїв було близько ста. У нас був спокій і суди, і законне право служило кожному... Канезії збиралися разом майже щотижня...»²⁶². Цей уривок, імовірно, варто розцінити як згадку даруги (даругачі), який стояв над територією з кількома сотнями поселень. Підтверджує це і Плато Карпіні, який писав, що татаро-монголи ставили баскаків чи префектів (*bascakos sive prefectos*) у землях тих, кому дозволяли повернутися, зокрема, на Київщині²⁶³.

Баскаки були цивільною адміністрацією над підкореним населенням. До їхніх обов'язків входило наведення порядку на щойно завойованих територіях і організація сільського господарства²⁶⁴. Вони налагоджували й контролювали збір податків, хоча самі безпосередньо цим не займалися. У їхньому підпорядкуванні були «канезії», які стояли над сільськими общинами. Діяльність баскаків відзначена не тільки на Поділлі, а й на Київській землі²⁶⁵. Скільки саме общин перебувало в їхньому підпорядкуванні, невідомо.

Свідчення про подільську місцеву адміністрацію лаконічні: від імені татарських «отичей и дедичей Подолской земли... заведали атамани и боискаки»²⁶⁶. Мабуть, подільські отамани були чимось подібні до угорських «канезіїв». Про їхню діяльність джерел майже немає. Але якщо йти за угорською аналогією, початково в компетенцію отамана входили функції суду (однакова для всіх справедливість), нагляд за господарством (коні та інші тварини), підтримка у належному стані зброї (sic!), контроль над власністю підлеглих людей, щоб «був спокій і суди, і законне право служило кожному». Зі встановленням міцної влади татар у відання отаманів перейшов збір податків, які вони передавали баскакам.

Імовірно, низка поселень, об'єднаних за принципом територіальної наближеності, становила тьму. Згадані Подільська, Кам'янецька, Брацлавська й Сокальська тьми, найвірогідніше, були первинним ядром Подільської землі, де дві останні територіально наклалися на давню Болохівську землю. Вони були надто малими для улусів, і тому

²⁶² Магистр Рогерій. *Горестная песнь...* С. 51–52. Переклад Романа Хаутала.

²⁶³ Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli...* P. 287.

²⁶⁴ Маслова С.А. *Даруги и баскаки: соотношение должностей* // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 4 (58). 2014. С. 25–26; Vásáry I. *The Golden Horde term daruga and its survival in Russia* // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Т. XXX (2). 1976. P. 187–197; Семенов А.А. *К вопросу о золотоордынском термине «баскак»* // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. Т. VI. Вып. 2. Москва. 1947. С. 137–147.

²⁶⁵ ПСРЛ. Т. 3... 1950. С. 344. Сучасне с. Кам'янка Ємільчинського району Житомирської обл. до 1946 р. називалося Баскаки. *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року*. Київ: Українське вид-во політичної літератури. 1947. С. 961.

²⁶⁶ ПСРЛ. Т. 35... С. 66, 74 та ін.

їх можна вважати не стільки військовими, скільки фіскальними й адміністративними одиницями.

Можливо, до середини XIV ст. отамани стояли на чолі вже не тільки окремо взятих сільських общин, а й над тьмами. Про це опосередковано свідчить значення, яке їм надають літописи: без «*приязні*» отаманів Коріатовичі не могли поширити свій вплив²⁶⁷. Не виключено, що польсько-литовський договір 1352 р., згадуючи «*князів темних*»²⁶⁸, які могли самостійно воювати проти поляків, мав на увазі саме тих, хто очолював подільські тьми.

Перебуваючи безпосередньо в підпорядкуванню татар, у разі необхідності подоляни брали участь у війнах на боці Орди і, як і інші піддані хана²⁶⁹, були зобов'язані називати себе татарами. Підтверджує це королівська грамота Домініку Мачку, який разом із Андрашем Лацкфі воював проти татар і русинів²⁷⁰, а також папське послання 1352 р. угорському королеві Людовику, де Інокентій VI писав про «*приниження та образи*» від татар, нанесені спільно зі схизматиками²⁷¹. У князівствах, де русини не були безпосередньо підпорядковані Орді (Волинь, Галичина), їх участь у війнах татар зафіксована в договорі 1352 р.: «*Аже пойдуть татарове на ляхы, тогда руси неволя – поити ис татарь*»²⁷².

Варто відзначити, що Коріатовичі зберегли інститут отаманів. Як представники сільської адміністрації отамани (вотамани) на Поділлі зустрічаються не тільки в XV ст. (1494)²⁷³, а й у другій половині XVI ст.²⁷⁴ Цікаво, що в Овруцькому й Чорнобильському повітах Київської землі адміністрацію нижнього рівня також представляли отамани, а в Мозирському й Любецькому – старці. Олена Русина справедливо вважає, що наявність отамана вказувала на підпорядкування ординській адміністрації і відображала політичний кордон другої половини XIII – першої половини XIV ст.²⁷⁵

---

²⁶⁷ ПСРЛ. Т. 35... С. 66, 74 та ін.

²⁶⁸ Грамоти XIV ст... № 14. С. 30.

²⁶⁹ Хаугала Р. *От «Давида, царя Индий»*... С. 387–388.

²⁷⁰ Вашари И. *Татарские походы*... С. 25.

²⁷¹ Theiner A. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maxime partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*. Т. I: Ab Honorio PP. III. Usque ad Clementem PP. VI. 1216–1352. Romae. 1859. № 1249. P. 815.

²⁷² Грамоти XIV ст... № 14. С. 30–31. Ср.: ПСРЛ. Т. 2... Стб. 888, 897.

²⁷³ Грушевський М. *Опис подільських замків 1494 р.* // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. VII. Кн. 3. Львів. 1895. С. 17.

²⁷⁴ Грушевський М. *Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.)*. Киев. 1894. С. 301.

²⁷⁵ Русина О. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. Київ. 1998. С. 83–84.

У Молдавії, де також був «*край татарських кочовищ*»²⁷⁶, баскаки й отамани (вотамани), вочевидь, з'явилися синхронно з подільськими й київськими. На присутність подільських у північній частині Серетсько-Прутського межиріччя вказує відповідна ойконімія: с. Баскаківці й с. Баскачани²⁷⁷. Джерела свідчать, що отамани в цьому регіоні очолювали сільські общини²⁷⁸. Спочатку це були поселення з молдавськими й руськими жителями, а в XV ст. вже й татарськими. Зокрема, отамани-татари Туля і Іля стояли на чолі татарського населення (1443, 1462)²⁷⁹.

Під час підпорядкування Поділля татарам староруські фортифікаційні споруди поселень було зруйновано, й місцеві жителі, під надійним захистом Орди, не мали потреби зводити нові. За словами літописів, «*тогда в Подольской земли не был ни один город ни деревомь рубленого, а ни каменем будованого*»²⁸⁰. Дослідники неодноразово відзначали етнічне розмаїття осілого населення степової частини України XIV ст.²⁸¹ Проте навіть за стабільної влади татар із кінця

²⁷⁶ *Славяно-молдавские летописи...* С. 57.

²⁷⁷ Параска П.Ф. *Внешинополитические условия образования Молдавского феодального государства*. Кишинев: Штиинца. 1981. С. 34.

²⁷⁸ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 41. P. 59 (1415 г.). № 55. P. 80 (1423 г.). № 81. P. 119 (1428 г.). № 90. P. 134 (1429 г.). № 91. P. 136 (1429 г.). № 158. P. 218 (1436 г.). № 180. P. 254 (1438 г.). № 229. P. 322 (1443 г.). № 240. P. 340 (1443 г.). № 255. P. 360 (1445 г.). № 264. P. 373 (1446 г.). № 266. P. 377 (1446 г.); Bogdan I. *Documentele lui Ștefan cel Mare*. Vol. 1. Hrisoave și cărți domnești (1457–1492). București. 1913. № CXCIV. P. 367 (1489); Bogdan I. *Documentele lui Ștefan cel Mare*. Vol. II. Hrisoave și cărți domnești (1493–1503). Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salu-conducte, scritori, 1457–1503. București. 1913. № XXXV. P. 70–73 (1495).

²⁷⁹ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. II... № 107. P. 152; Costăchescu M. *Documentele moldovenesti...* Vol. II. № 39. P. 128.

²⁸⁰ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66, 74, 138, 160, 186, 207, 228.

²⁸¹ Бокій Н., Козир І., Позивай Т. *10 років...* С. 8; Бырня П.П., Рябой Т.Ф. *О типах погребального обряда золотоордынского города Шехр ал-Джедид // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX международной научной конф. 25–30 мая 1998. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. пед. ун-та, 2001. С. 150; Литвинова Л.В. *Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. Київ. 2003. С. 88–90; Литвинова Л.В. *Население Нижнего Поднепровья в XIII–XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 1. Донецк: Дон ГУ. 2000. С. 377; Козловський А. *Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. Т. I. Київ. 2002. С. 132–133; Капустін К.М. *Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянищини середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.) // Археологія. № 4. Київ. 2011. С. 120. Пор.:*****

XIII ст. землеробська колонізація не просунулася на південь від генеральної лінії Вінниця – Брацлав – Звенигород – Канів. Принаймні археологія досі не дала підстав стверджувати протилежне.

Ми не знаємо, чи постраждало населення Поділля від чуми в 1346 р., але в Орді вона призвела до величезного спустошення. Це значно зменшило не тільки її сили, а й кількість споживачів продукції, виробленої в осілих поселеннях, що неминуче мало викликати кризу щонайменше ремісничого виробництва. До цього додалася політична дестабілізація: тільки за 1359–1361 рр. у війнах за Сарай змінилося сім ханів, а в 1362 р. спалахнула чума²⁸². В 1364 р. вже в Орді Мамає почалася друга пандемія чуми²⁸³.

Стосовно цього привертає увагу доля Торговиці – єдиного з відомих міст Поділля з яскраво вираженими східними ознаками, що було, ймовірно, одним із ординських центрів. На відміну від міст Янгі-Шехру й Костешти, в Торговиці ніколи не карбували монет, тому важко судити, чию владу визнавали в місті з початком зам'ятні.

У кожному розкопі й у кожному шурфі археологами відстежено ознаки пожежі. Під час розкопок майстерні знайдено тайник із залізними речами – знаряддями праці й побуту, схованих господарем, а в гончарних печах і біля них – залишками посуду, який випалювали. Під час розкопок 2019 р. в культурному шарі, поряд із лазнею, на невеликій глибині знайдено могилу дівчинки, яку не поховали, а просто присипали. Є підстави вважати, що місто загинуло несподівано. Воно згоріло, й населення його покинуло²⁸⁴. Судячи з відсутності в Торговиці монет, починаючи з хана Кильдибека, припинення грошового обігу в місті припало на 1360 р.²⁸⁵ Імовірно, тоді ж перестало існувати й саме поселення, тобто до так званої «битви на Синіх Водах», датованої 1362 чи 1363 рр. Водночас на Поділлі обігу монет ханів Мамає будь-якого місця карбування не спостерігаємо.

Письмові та археологічні джерела не дають відповіді на питання: коли, хто й за яких обставин знищив Торговицю. Деякі відомості дають змогу вбачати в цьому руку Литви в контексті «битви на Синіх Водах», коли «*Ольгердъ Синю Воду и Белобережие повоевалъ*»²⁸⁶. «Синя Вода»

Кравченко Э.Е. *Памятники оседлого населения XI–XIV в. в среднем течении Северского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 1. 2000. С. 97.

²⁸² ПСРЛ. Т. 15... Стб. 73.

²⁸³ Приселков М.Д. *Троицкая летопись. Реконструкция текста*. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. С. 379–80.

²⁸⁴ Особисте повідомлення багаторічного дослідника Торговиці археолога І. Козир, 9 травня 2020 р.

²⁸⁵ Бокій Н., Козир І. *Комплекс золотоординського часу...* С. 45–46, 61, 73; Козубовський Г.А. *Дані нумізматики про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст.* // Археологія. № 3. Київ. 2012. С. 76.

²⁸⁶ ПСРЛ. Т. 15... Стб. 75.

чи Синюха – ліва притока р. Південний Буг. Білобережжя також розміщене неподалік Торговиці. Зокрема, в описі походу угорського короля Андраша на князя Данила Галицького в 1232–1233 рр.²⁸⁷ Галицько-Волинський літопис говорить про те, що «...*движе рать Андрей королевичъ на Данила и иде к Белобережью. Володиславу же ехавию въ стороже от Данила ис Киева, и стрете рать въ Белобережьи, и бившия имь о реку Случь...*»²⁸⁸. Случ бере свій початок там само, де й Буг. Між витоками обох річок було поселення Білобережжя, жителі якого вирощували татарам хліб. Про те, що топонім зберігся до початку XV ст., свідчить грамота подільського князя Свидригайла від 20 березня 1401 р., в якій він дає своєму слугі Радю і його дітям село Козлів і Луку «*нижче Білих берегів*»²⁸⁹.

Однак немає підстав стверджувати, що Торговицю знищили саме литовці. По-перше, Торговицю, яка, ймовірно, була татарським центром регіону, в літописі не згадано взагалі, а **місто «Синя Вода»**, згадане у «Книзі Великому кресленню»²⁹⁰ й зовсім не відоме з інших джерел, ніколи не існувало²⁹¹. «*Синьовода*» (Szinouoda) вперше з'явилася на карті Г. Меркатора, звідки почало свій шлях картами XVI–XVII ст.²⁹² Що стосується «*Білобережжя*», то така назва на території України насправді була не одна, а декілька²⁹³, і для пов'язування військових дій Ольгерда з ними маємо не більше підстав ніж для інших однойменних топонімів за межами України. По-друге, через Торговицю пролягав торговий шлях, контроль над яким передбачав вигоду, але немає жодного свідчення, що Ольгерд поставив когось володіти районом знищеної Торговиці. Коріатовичі ж, потребуючи опорних пунктів для

²⁸⁷ Грушевський М. *Хронологія подій...* С. 24.

²⁸⁸ *Галицько-Волинський літопис* / Дослідження. Текст. Коментарі. За ред. М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка. 2002. С. 95; *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка. 1985. С. 27.

²⁸⁹ Полехов С.В. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва: Индрик. 2015. Приложение. I. Малоизвестные источники по истории Великого княжества Литовского в 1430–1440 гг. № 1. С. 512.

²⁹⁰ *Книга Большому чертежу...* С. 112.

²⁹¹ Петрунь Ф.Е. *К вопросу об источниках Большого Чертежа* // Журнал Научно-Исследовательских Кафедр в Одессе. Т. 1. № 7. (1923–1924) 1924. С. 37–43.

²⁹² Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. *Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.* Київ: Картографія. 2006. С. 93, 99, 125, 140, 162; Козьрь І.А. *Город Синяя вода на реке Синяя вода: в поисках доказательств* // Золотоордынская цивилизация. № 7. Казань. 2014. С. 189–198.

²⁹³ Гедзь Т. *До питання про дніпровське Білобережжя* // <http://www.myslennedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzhja.html>. Козир І.А., Чорний О.В. *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р.* С. 18.

своїєї влади, не знищували, а зміцнювали раніше підвладні ординцям поселення фортифікаційними спорудами. Найімовірніше, Коріатовичам вона дісталася вже розореною, і вони чомусь вирішили її не відроджувати.

Отже, питання про причини знищення Торговиці досі лишається відкритим. Проте, вочевидь, на Поділлі організована влада Орди остаточно зникла разом із загибеллю міста й більше не зафіксована ні в письмових, ні в археологічних джерелах.

Про фактори, що дали змогу Коріатовичам за короткий проміжок часу стрімко розширити свою владу від Смотрича до Черкас, ми можемо здогадуватися лише за опосередкованими вказівками. По-перше, вони вимушені були увійти «у *приятельство з отаманами*»²⁹⁴, по-друге, повернутися на свій бік знатних прибічників. Зокрема, в акті Костянтина і Федора Коріатовичів від 19 вересня 1388 р. серед свідків згаданий якийсь князь Василь Вінницький²⁹⁵, а в акті Свидригайла від 30 березня 1401 р. – князь Василь Бозький²⁹⁶. У 1434 р. вже князь Федько Несвіцький назвав «*Вінницьку волость*» своєю «вотчиною»²⁹⁷. На думку Яна Тенговського, Федько Несвіцький був сином Василя Вінницького і Бозького, вони походили з турово-пінських Рюриковичів²⁹⁸. Але крім князя Василя Вінницького відомий ще князь Адріан Вінницький і його вдова. Ступінь спорідненості князів Василя і Адріана невідомий. Чи походили князі Вінницькі від Рюриковичів, чи були нащадками болохівських князів²⁹⁹, галицькими боярами або родичами

---

²⁹⁴ ПСРЛ. Т. 35... С. 66, 74.

²⁹⁵ Tęgowski J. *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku* // Teki Krakowskie. V. Prace ofiarowane Franciszkowi Sikorze z okazji sześćdziesięciolecia urodzin. Kraków. 1997. Aneks. I. P. 171.

²⁹⁶ Chmiel A. *Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece hr. Przeddzieckich w Warszawie*. Krakow. 1890. № VI. P. 10–12.

²⁹⁷ *Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соедененных с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданное Виленскою археографическою комиссиею* / Под ред. М. Круповича. Вильно. 1858. № 16. С. 18–19; Розов В. *Українські грамоти*. Том перший: XIV в. і перша половина XV в. Київ. 1928. № 71. С. 129–131.

²⁹⁸ Tęgowski J. *Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieśwického* // Genealogia. 8. Poznań. 1996. P. 87–90.

²⁹⁹ Келембет С. *Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – нащадки чернігівських Ольговичів?* // Сіверянський літопис. № 3 (129). Травень-червень. 2016. С. 9. Пор.: Дашкевич Н. *Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях*. Киев. 1876. С. 28–35. Серед «градів» Болохівської землі був і «*Божьский*». ПСРЛ. Т. 2... Стб. 792. У домонгольський період місто, судячи з багатих археологічних знахідок і розмірів, стояло в одному ряду з Перемишлем, Луцьком і Бакотою. Якубовський В.І. *Скарби Болохівської землі...* С. 44–70. Якубовський В.І. *Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області* // Археологія. № 16. Київ. 1975. С. 87–104.

князівського дому по жіночій лінії³⁰⁰, точно відповісти неможливо. Зятем Вінницьких був якийсь Гринько, який у 1391 р. отримав від Коріатовичів підтвердження на володіння м. Сокільцем і одноіменною волостю³⁰¹. Він відігравав важливу роль ще при князеві Костянтину († близько 1388 р.), оскільки ще в 1375 р. був «пан староста подольский»³⁰², і, враховуючи його шлюб із представницею князівського роду, міг бути одним із тих «отаманів», з якими Коріатовичі увійшли у «приязнь».

Не обійшлися Коріатовичі й без підтримки татарського елементу, свідчення про який залишилися здебільшого тільки в патронімічних прізвищах їхніх нащадків. Одним із таких був брацлавський земле-власник пан Кальницький. Про діяльність самого Кальницького джерела не збереглися, але його дочки вийшли заміж за князів Четвертинського, Глинського і Масальського, що вказує не тільки на багатство, а й на знатність роду. Старшій дочці дісталися поселення, сконцентровані в сучасному Немирівському районі Вінницької обл.: м. Немирів, села Хостове (нелокалізоване), Боблів, Медвежа, Лука, Сокилець³⁰³, Болочківці (Сорокотиця, сучасні Сорокотяженці), Бурграбинці (Зарудинці), Ситківці, Животів, Обухівці (нелокалізоване), Стави³⁰⁴. Всі вони, крім с. Стави, що розміщене далеко на південний захід від Немирова на р. Бершадка в Піщаному районі Вінницької обл., розтяглися від с. Сокильці в північно-східному напрямку до м. Кальника (ймовірно, від володіння яким Кальницький і отримав своє ім'я), врізаючись вузькою смугою у володіння Гринька і князів Вінницьких.

Отже, Коріатовичі заручилися підтримкою місцевої знаті слов'янського і тюркського походження, а також князів. Проте їхні мілітарні можливості були надто малими. Коли в листопаді 1394 р. Вітовт повів

---

³⁰⁰ Андріяшев О. *Літописне Болохово і Болохівські князі* // Науковий збірник за рік 1929. Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук (раніш Записки Українського наукового товариства в Києві). Том 32. Київ: Державне вид-во України. 1929. С. 20–31.

³⁰¹ Груша А. *Невядомая грамата Фёдора Карьятавіча 1391 г.* // Беларускі гістарычны агляд. Т. 8. Сш. 1–2. 2001. С. 132.

³⁰² *Грамоти XIV ст...* № 24. С. 50.

³⁰³ Не м. Сокилець, пожалуване Гринькові, а с. Сокилець, розміщене також на лівому березі Бугу, навпроти села Печери, через що в акті 1595 р. зустрічаємо запис «из городка Печар, названого Сокольца» (z miasteczka Pieszar, nazwane[go] Sokolca). *Документи Брацлавського воеводства 1566–1606 років* / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. Львів. 2008. № 243. С. 603.

³⁰⁴ Вінниченко О. *Звідки взялися князі Химські (Причинок до генеалогії брацлавської шляхти XV–XVII ст.)* // Генеалогія. Збірка наукових праць. Вип. I. Київ. 2013. С. 81–103.

своє військо на Поділля³⁰⁵, Федір Коріатович не мав достатньо власних сил для утримання лише хоча б замків Західного Поділля і скористався допомогою найманців із Молдавії (про це йтиметься нижче). Маючи слабкий військовий потенціал, Коріатовичі не могли й думати про відкрите військове протистояння з татарами, щоб, за словами літописів, «баскакам виходу не почали давати»³⁰⁶. На жаль, єдиною інформацією про військовий потенціал подільських татар є повідомлення П'єтро Карпіні про те, що Курмиші для захисту від усіх західних ворогів отримав під своє командування «шість тисяч озброєних людей»³⁰⁷, тобто боекватних чоловіків, напевно, майже кожен із них мав сім'ю. Яким міг бути природний приріст населення, можна лише здогадуватися, але через пандемію чуми навряд чи кількість татар на початку другої половини XIV ст. могла значно перевищити їхню кількість станом на середину XIII ст.

Судячи зі збережених джерел, активізація Коріатовичів на Поділлі припала на період після смерті Казимира III і втрати Олександром м. Володимира. Тісно пов'язаний із польським королем³⁰⁸, він звернув увагу на схід після того, як там припинилася вся очевидна організована діяльність татар. Третя пандемія чуми в Орді (1374)³⁰⁹ мала лише сприяти розширенню влади Коріатовичів. Власне, як володарі якихось територій на Поділлі вони фігурують у першому акті, який дійшов до нас, тільки в 1374 р. – в пожалуванні Олександром († близько 1382 р.) і Юрієм († близько 1374/1375 рр.) м. Кам'янцю права на міське самоврядування. У 1374 р. в Кам'янці вже був замок³¹⁰, зведення якого вимагало часу, зусиль і затрат. Оскільки татари не будували укріплень у безпосередньо підпорядкованих їм поселеннях,

---

³⁰⁵ Ян Тенговський оцінив литовсько-польські сили, які брали участь у поході проти Федора Коріатовича, у три тисячі воїнів. Tegowski J. *Sprawa przyłączenia...* P. 167.

³⁰⁶ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66, 74.

³⁰⁷ Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli...* P. 267, 307.

³⁰⁸ Володіючи до 1370 р. пожалуванням йому Казимиром III м. Володимиром, «*Allexandro Coriati*» 24 серпня 1368 р. був одним зі свідків привілея короля. *Akta grodzkie i ziemskie*. Т. VII... № VII. P. 12.

³⁰⁹ *ПСРЛ*. Т. 11... С. 21.

³¹⁰ Грушевський М. *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України* // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 63. Кн. 1. 1905. № 2. С. 3; Молчановський Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям)*. Киев. 1885. С. 209; Kurtyka J. *Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r.* // Rocznik Przemyski. Т. XL. Zesz. 4: Historia. 2004. № 9a, 9b. P. 148–150; Jureczko A. *Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego* // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region. Т. I. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. 2000. P. 61–62.

можна вважати, що його звали Коріатовичі³¹¹, які оволоділи містом до 1374 р.

Ймовірно, спочатку столицею Коріатовичів було м. Смотрич, про що кажуть літописи³¹² й опосередковано – легенда монет Костянтина, карбована, вірогідно, у 80-х рр. XIV ст.: «+*Moneta Consta[n]tini + d[ucis] h[eredis] [et] domini de Smotric*»³¹³. Але можна припустити, що насправді «столиць» було декілька. Брати у джерелах виступають як спільно, так і нарізно: Юрій і Костянтин (1374), Олександр і Борис (1377), Олександр (1375, 1378), Костянтин і Борис (1383/84), Костянтин (1385), Костянтин і Федір (1388). Після смерті Юрія (між липнем 1374 р. і березнем 1375 р.) Олександр, як старший із братів, сам видав два акти, в яких він називав себе «*Божею милостию князь и господарь Подольской земли*»³¹⁴ и «*князь Поділля*» (*herzog czu Podolien*)³¹⁵. У 1377 р. разом із ним і його брат Борис, який тут уперше з'явився у джерелах, став васалом Людовика I³¹⁶. Де була резиденція Бориса, невідомо. У посланні папи Григорія XI від 30 січня 1378 р. Олександра названо «*господарем Кам'яниця*» (*dominus de Camincz*)³¹⁷. Костянтин, який уперше у джерелах виступає в 1383/1384 р., карбував свою монету з геральдичними символами анжуйської династії Угорського королівства не раніше 1377 р., коли його брати стали ленниками Людовика I. Олександр як старший мав, напевно, свою резиденцію в більш важливому замку ніж його брати. Ймовірно, що після його смерті в Кам'яницю

³¹¹ На думку хроніста-аматора XVI ст. Олександра Гваньїні, дерев'яну фортецю в Кам'яницю звів польський король Казимир III. Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії* / Упоряд. та пер. о. Юрія Мицика. Київ: Києво-Могилянська академія. 2007. С. 146.

³¹² *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66 та ін.

³¹³ Погорілець О.Г., Саввов Р.В. *Монета подільського князя Костянтина* // Нумізматика і фалеристика. № 3. Липень–вересень. Київ. 2004. С. 24–29; Погорілець О., Саввов Р. *Карбування монет на Поділлі в другій половині XIV ст.* // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів. 2005. С. 145–153; Шостопал А. *Монети XIV ст. карбовані на Поділлі* // Нумізматика. Фалеристика. № 3. 2007. С. 24–26; Погорілець О.Г. *Чеканка монети в Подольском князестві во второй половине XIV в.* // Крыніца-знаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 4. Менск. 2008. С. 114–120 та ін.

³¹⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею*. Т. 1: 1340–1506. Санкт-Петербург. 1846. № 4. С. 21.

³¹⁵ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*. Т. I / Wyd. F. Piekosiński. Kraków. 1879. № 47. Р. 57.

³¹⁶ Halecki O. *Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego* // Miesięcznik Heraldyczny. Т. 14. № 7–8. Липец–Серпень. Warszawa. 1935. Р. 102, przyp. 28: «*domini Alesander e Borris, duces Podolie, obtulerunt et asirguerent (sic!) in manibus nostris ducatum Podolie cum XI castris, aplicuerunt coronam regni Ungarie...*».

³¹⁷ Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae...* № 1015. Р. 748.

оселився Борис, а Костянтин – у Смотричі. Утім, це лише наші припущення.

Джерела змовчують, чи поетапно, чи одномоментно Коріатовичі розширили свої володіння, а також – чи трапилося це до того, як хан Токтамиш зібрав розколоті землі Орди у свої руки, чи це відбувалося вже за його правління. Не пізніше кінця 80-х рр. XIV ст. їхні володіння охопили вже сучасну Вінницьку обл.³¹⁸, а до 90-х рр. сягнули правого берега Дніпра, де вони заснували м. Черкаси, в якому в 1392 р. воеводою був якийсь Бедрих³¹⁹. Імовірно, вже тоді в місті був замок, згаданий у документі королеви Ядвіги від 10 липня 1395 р.³²⁰ У Звенигороді замок, вірогідно, також був уже в 1395 р.³²¹, й заклав його, ймовірно, той же Федір Коріатович десь наприкінці 80-х рр. XV ст. Ще один важливий центр – Сокилець, розміщений між Брацлавом і Звенигородом, у 1391 р. був міським центром волості³²² й мав власний замок³²³. Даруючи в 1391 р. Сокилець Гринькові, князь Федір зобов'язав його людей «*город рубити оу своей земли или в неприятельской*»³²⁴. Отже, фортифікацію міст на Поділлі справді почали саме Коріатовичі, й щодо цього – справедливі слова літописів, що вони «*вси Подолские города умуровали и всю землю Подолскую осели*»³²⁵.

Важливо відзначити, що в синхронних до подій джерелах про Поділля 60–80-х рр. XIV ст. немає жодних згадок про зіткнення з ординцями, крім лаконічної згадки про вбивство татарами Олександра Коріатовича³²⁶ й листа папи Григорія XI до того ж князя, де його названо захисником Римської Церкви від татар³²⁷. Але, по-перше, обставини смерті Олександра невідомі, й робити якісь припущення

---

³¹⁸ Kurtyka J. *Repertorium podolskie...* № 25. P. 158.

³¹⁹ Микульский Ю.Н. *Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г.* // Беларуская даўніна / Ред. Ю. Микульский. Вып. 1. Менск. 2014. С. 147–150. Цей уряд воеводи аналогічний таким самим у Кам'янці, Смотричу та інших місцях, де замок став центром замкового повіта, а не воеводства. Михайловський В. *Еластична спільнота...* С. 36–37.

³²⁰ *Zbiór dokumentów małopolskich* / Wyd. I. Sulkowska-Kuraś i P. Kuraś. Cz. VI. Dokumenty z lat 1386–1417. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wyd-wo polskiej Akademii nauk. 1974. № 1843. P. 467.

³²¹ *Zbiór dokumentów małopolskich*. Cz. VI... № 1843. P. 467.

³²² Груша А. *Невядомая грамата...* С. 131–134.

³²³ Кучера М.П. *Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі* // Археологія. Т. XIX. Київ. 1965. С. 201–214. Виногородська Л.І. *Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків Побужжя* // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 571: Держава та армія. Львів. 2006. С. 76–80.

³²⁴ Груша А. *Невядомая грамата...* С. 132–133.

³²⁵ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66, 74, 138, 160, 186, 207, 228.

³²⁶ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66, 74, 138, 160, 186, 207.

³²⁷ Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae...* № 1015. P. 748.

про це, не маючи підстав, не варто, а по-друге – в цей час відбувалося впорядкування структури Католицької Церкви на Поділлі. За два дні до підписання листа Олександрові папа Григорій XI постановив, що конвенти домініканців Кам'янця і Смотрича мають належати мандрівним братам цього Ордену³²⁸. Тобто немає нічого дивного, що опікуна католиків Олександра, володіння якого сусідили з ординськими кочовищами, названо захисником Католицької Церкви від татар.

Виникає враження, що Коріатовичі практично безперешкодно зайняли величезні території від р. Стрипи в Тернопільській області до р. Дніпро в Черкаській. Версію про кондомінальні литовсько-татарські володіння³²⁹ треба відкинути як безпідставну, оскільки хани загалом нічого подібного не визнавали, вважаючи допущених ними до влади місцевих князів лише правителями ординських улусів. Проте помилково думати, що свої володіння завдяки Орді розширили лише Мушатовичі й Коріатовичі. Так само включила до свого складу величезні території і Литва.

Першою підконтрольною Орді землею, яка безпосередньо ввійшла до складу ВКЛ, була Чернігівщина. У 1357 р. смоленський князь Василь Іванович побував в Орді, де, ймовірно, отримав ярлик на князювання у Брянську, головному на той час місті Чернігівського князівства. Правив він там лише близько двох місяців, після чого в місті трапилася «зам'ятня» й «нача обладати Ольгердъ Брянскомъ»³³⁰. Джерела не повідомляють про завоювання міста, й зам'ятню, вочевидь, треба розцінювати як боротьбу пролитовської і промосковської партій, де пролитовська взяла гору³³¹. Тобто Литва приєднала Брянськ мирним шляхом.

Грамота Константинопольського патріарха Калліста до Литовського митрополита Романа свідчить, що церковна влада у Брянську

³²⁸ Turgieniew A. *Supplementum ad historica Russiae monumenta ex archivis ac bibliothecis extraneis*. Petropoli. 1848. № 39. P. 127.

³²⁹ Шабульдо Ф. *Кондомініум в українських землях XIV століття* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 251: Праці історично-філософської секції. Львів. 2006. С. 7–22; Шабульдо Ф.М. *Кондомінальний статус українських земель в XIV в.: от первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамая* // *Золотоордынская цивилизация*. № 10. Казань. 2017. С. 267–282; Русина О. *Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи* // Нариси історії дипломатії України. Київ: Альтернативи. 2001. С. 79; Русина О.В. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи. 1998. С. 60; Русина О. *Сіверська земля...* С. 82, 88, 112.

³³⁰ *ПСРЛ*. Т. 15... Стб. 65.

³³¹ Горский А.А. *Брянское княжество...* С. 88–89. Шабульдо Ф.М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Київ: Нукова думка. 1987. С. 65; Андріяшев О. *Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку* // Записки історико-філологічного відділу. Т. XX. Київ. 1928. С. 116.

належала йому ще до літа 1361 р.³³², але без влади Ольгерда над містом, він не наважився б поставити під свій духовний контроль територію, канонічно підвладну Київському митрополитові Алексію, який жив у Москві. Отже, литовська влада поширилася на Брянськ, а водночас, імовірно, близько 1357 р. й на Чернігів, тобто ще навіть до початку зам'ятні в Орді й за цілковитого її послаблення.

Ольгерд посадив правителем у Брянську старшого з чернігівських князів – Романа Михайловича³³³. Але в 1363 р. він пустив у свої володіння митрополита Алексія. Митрополит, батько якого був чернігівським боярином і мав там зв'язки, схилив князя Романа перейти на бік Москви. За це Ольгерд вигнав його із князювання. Хто після нього князував у регіоні, невідомо. Дмитро Ольгердович став брянським князем лише в 1372 р.³³⁴. На думку Тадеуша Василевського, в Новгород-Сіверському Корибут Ольгердович почав правити ще за життя батька, тобто до 1377 р., а Ян Тенговський вважає, що початок його князювання треба віднести до 1375 р.³³⁵

На жаль, у джерелах не відображено процесу переходу до складу ВКЛ земель у басейні річки Сейм.

У Київській землі після 1247 р. князів не було³³⁶. Але у 1331 р. якийсь князь Федір напав під Києвом на проїхавшого через місто Новгородського архієпископа Василя³³⁷. Думки дослідників про особистість Федора розійшлися: на погляд одних, це був брат Гедиміна, начебто осілий у Києві після переможного походу литовського правителя³³⁸, а інших – представник путивльських князів, які скористалися

---

³³² *Русская историческая библиотека*. Т. 6... Приложения. № 14. Стб. 88.

³³³ Горский А.А. *Брянское княжество...* С. 90.

³³⁴ Кучкин А.В. *Договорные грамоты московских князей XIV в. Внешнеполитические договоры*. Москва: Древлехранилище. 2003. С. 151.

³³⁵ Wasilewski T. *Daty urodzin Jagiełły i Witolda. Przyczynki do genealogii Giedyminowiczów* // *Przegląd Wschodni*. Rok 1. Zesz. 1. Warszawa. 1991. P. 32; Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia...* P. 106.

³³⁶ Грушевский М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Киев. 1891. С. 455.

³³⁷ *ПСРЛ*. Т. 3... 1950. С. 344.

³³⁸ Згідно з білорусько-литовськими літописами, близько 1324 р. Гедимін начебто розгромив у битві на річці Ірпінь князів: київського Станіслава, переяславського Олега, брянського Романа й луцького Лева. Київ здався після місячної облоги, а за ним литовську владу визнав і Переяслав. *ПСРЛ*. Т. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*. Москва: Наука. 1975. С. 136–137. З різними застереженнями цю історію прийняли деякі дослідники. Rowell P.C. *Lithuanian Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1292–1345* // *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series*. Cambridge–New York–Melbourne. 1994. P. 100; Шабульдо Ф.М. *Земли Юго-Западной...* С. 26–

нагодою зайняти київське князювання під час протистояння Ногай і Токти³³⁹. Як би там не було, поява Федора в Києві у 30-х рр. XIV ст. не могла відбутися без дозволу на це ординського хана, що підтверджує присутність при ньому татарського баскака³⁴⁰. Наступна лаконічна згадка про нього міститься в Густинському літописі, створеному на початку XVII ст.: в 1361 р. «в Києве на княженни Федоръ»³⁴¹. Імовірно, цей князь чи його тезка міг правити в місті не одне десятиріччя до часу, коли Ольгерд посадив там правителем свого сина Володимира.

Про час входження Києва до складу ВКЛ можна судити лише за опосередкованими відомостями. Зокрема, у вересні 1360 р. Київський митрополит Олексій перебував у Києві³⁴², де «князь-вогнепоклонник» посадив його під варту³⁴³. Олексій утік, і влітку 1361 р. Константинопольський патріарх скаржився, що в Києві церковна влада належить митрополитові Роману³⁴⁴. Як і в разі із Брянськом, без контролю Ольгерда над Києвом він не зміг би настільки рішуче втрутитися в церковні справи на чужій канонічній території. Імовірно, з початком зам'ятні в Орді Федір не міг розраховувати на підтримку татар і легко перейшов у підданство Литви.

З ординської зам'ятні скористалася і Москва, що приєднала між 1360 і 1381 рр. Тулу, якою «відали» баскаки ханші Тайдули. Забрала вона й низку якихось поселень, що стали в 1382 р. предметом договору між московським і рязанським князями: «А что Татарские места отомал князь великий Дмитрий Иванович за себя от татарь до сего до нашего докончання, те места князю великому Дмитрию». Так

31; Batūra R. *Lietuva tautų...* P. 176, 210. Kuczyński P.M. *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa. 1936. P. 106–108. Але ця частина літописів, створених у колі литовських магнатів Гольшанських, намісників Києва в кінці XIV – першій третині XV ст., має виключно легендарний характер. Русина О. *Псевдокиївські князі* // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ. 2005. С. 41–53; Русина О. *Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми)* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССXXX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів. 1996. С. 147–157.

³³⁹ Русина О. *До питання про київських князів татарської доби* // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ. 2005. С. 13–21; Русина О. *Контроверзи історії київської княжої традиції XIII–XV ст.* // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ. 2005. С. 80.

³⁴⁰ *ПСРЛ*. Т. 3... 1950. С. 344.

³⁴¹ *ПСРЛ*. Т. 40: Густинская летопись. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін. 2003. С. 130.

³⁴² *ПСРЛ*. Т. 3: IV. Новгородские летописи. Санкт-Петербург. 1841. С. 86–87; Т. 10. VIII: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург. 1885. С. 231.

³⁴³ *Русская историческая библиотека*. Т. 6... Приложения. № 30. Стб. 166–168.

³⁴⁴ *Русская историческая библиотека*. Т. 6... Приложения. № 14. Стб. 88.

само й Рязань приєднала до себе якись татарські володіння: «А что князь великий Олег отоимал Татарская от татаръ дотоле же, а то князю великому Олгу та места»³⁴⁵.

Отже, наприкінці 50-х – на початку 80-х рр. XIV ст. стрімке розширення володінь Молдавії, Подільського князівства, Великого князівства Литовського, Великого князівства Московського і Великого князівства Рязанського територіями, безпосередньо підпорядкованими Орді, пов'язане, ймовірно, з цілковитою її дезорганізацією під час зам'ятні.

Повернімося до Поділля, де у 80–90-х рр. XIV ст. перетнулися інтереси Литви, Польщі та Угорщини. Король Казимир III помер 5 листопада 1370 р. Ми мало знаємо про характер відносин між його наступником угорсько-польським королем Людовиком I і Коріатовичами. Олександр і Борис стали його ленниками в 1377 р. разом зі своїми одинадцятьма замками³⁴⁶, але обставини цієї події нам не відомі. Трапитися це могло тільки в присутності короля, який у 1377 р. організував угорсько-польський похід на Белз і Холм. Оскільки Поділля було далеко від військових дій, можемо припустити, що Коріатовичі самі прибули до Людовика I під Белз, де склали присягу, ймовірно, в надії повернути забране у 1370 р. Любартом у Олександра місто Володимир.

Король був під Белзом двічі: 26 липня, після чого поїхав до Угорщини, і 7–8 вересня³⁴⁷. Лист Людовика I з повідомленням про те, що Коріатовичі стали його підданими, датовано 29 вересня. Тобто брати прибули до короля під Белз, імовірно, під час другого його приїзду на Волинь. Як сюзерен Поділля Людовик I підтвердив кам'янецьким вірменам привілей, даний Казимиром III³⁴⁸, але в жодному зі своїх актів він не називав себе подільським володарем.

У проміжку між смертю Казимира III (1370) і походом Людовика I проти Литви (1377) Коріатовичі не мали потреби для визнання угорсько-польського короля своїм сюзереном, що опосередковано вказує на те, що вони не мали й необхідності у зовнішній військовій підтримці. Поготів, у 1375 р. Олександр називав себе: «**КНЯЗЬ**

---

³⁴⁵ *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* / Подг. к печати Л.В. Черепнин. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. № 10. С. 29; Горский А.А. *От земель к великим княжениям: «примысль» русских князей второй половины XIII–XV в.* Москва: Индрик. 2010. С. 101–103, 96–100; Бурцев И. «Татарские места» // *Ислам в Центрально-Европейской части России: энциклопедический словарь* // Серия «Ислам в Российской Федерации». Выпуск IV. Москва–Нижний Новгород: Медина. 2009. С. 278–280.

³⁴⁶ Halecki O. *Przyczynki genealogiczne...* P. 102, przyp. 28.

³⁴⁷ Wertner M. *Itinerar des Königs Ludwig I* // *Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog zemaljskog arkiva*. Godina V. Zagreb. 1903. P. 141.

³⁴⁸ Kurtyka J. *Repertorium podolskie...* № 15. P. 153.

литовський князь Олександръ Кориатовичъ Божьею милостию князь и господарь Подольской земли»³⁴⁹, але чи насправді він зберіг зв'язок із Литвою подібно Любартові, який перебував у орбіті політики Ольгерда³⁵⁰ і володів двором у литовських Гераньонах³⁵¹, невідомо.

Цікаве повідомлення Янка з Чарнкова, що після смерті короля Людовика (10 вересня 1382 р.) поляки втратили низку замків, завойованих Казимиром III: «Кременець, Олесько, Перемисьль»³⁵², Городло, Лопатин, Снятин та інші» (Crzemyenc, Oleszsko, Przemisl, Grodlo, Lopatin, Snatin et alia)³⁵³. Найімовірніше, їх захопив Любарт³⁵⁴. Вірогідно, з цього приводу папа Римський обіцяв прощення гріхів тим, хто надасть допомогу Людовику I проти литовців, татар і турків (sic!)³⁵⁵. Однак прикарпатський Снятин лежить далеко на південь від володінь Любарата, але поблизу Поділля. Можна було б думати, що Кориатовичі діяли синхронно з Любартом і цим опосередковано чи прямо відновили свої зв'язки з литовськими родичами. Проте, звинувачення татар у всіх конфліктах прикордоння було звиклим для постраждалого, який скаржився Римській курії, переслідуючи мету отримати підтримку папи, фінансову і / або як заклик до боротьби з агарянами. Тому провина ординців і поготів турків у захопленні замків викликає сумнів.

Михайло Грушевський припускав, що Янко з Чарнкова помилився, й Снятин – це якийсь невідомий замок на Волині³⁵⁶, хоча жодної співзвучної назви в цьому регіоні немає³⁵⁷, а Ян Тенговський вважає, що Кориатовичі скористалися зі смерті короля й насправді захопили прикарпатський Снятин³⁵⁸. На думку Віталія Михайловського, тим

³⁴⁹ *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 1... № 4. С. 21.

³⁵⁰ *Грамоти XIV ст...* № 14. С. 30–31; Czuczynski A. *Traktat ksiąząt litewskich...* Р. 513–515.

³⁵¹ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430* / Coll. opera A. Prochaska // *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. Т. VI. Kraków. 1882. № 233. Р. 72.

³⁵² Przemisl – це, напевно, волинський Перемисьль. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. IV... С. 56; Paszkiewicz H. *O genezie i wartości Krewa*. Warszawa. 1938. Р. 135.

³⁵³ Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum...* Р. 722.

³⁵⁴ *Codex epistolaris Vitoldi...* Appendix. № I. Р. 959.

³⁵⁵ *Bullarum Poloniae*. III. 1378–1417 / Ed. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. Romae-Lublina. 1988. № 30. Р. 7.

³⁵⁶ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. IV... С. 56.

³⁵⁷ Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка. 1985. С. 128–156.

³⁵⁸ Tęgowski J. *Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r.* // Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza, ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. Kraków: Secesja. 1995. Р. 302.

самим вони реалізовували свої плани з метою оволодіння ще й Коломиєю, через яку здійснювалася торгівля зі Сходом³⁵⁹. Але якщо звернути увагу на грамоту молдавських бояр від 6 січня 1395 р., які свідчили за господаря Штефана I про відсутність його будь-яких претензій «о Коломью и о Снятин и о Покуть»³⁶⁰, і зарахуванням укладачем «Списку міст руських» Коломиї до молдавських володінь³⁶¹, то стає зрозумілим, що Снятин у 1382 р. захопив Петро I Мушат. Підтверджує це і грамота Ягайла, який у 1388 р. позичив у Петра I три тисячі рублів під гарантію, в разі неповернення означеної суми за три роки, віддати йому м. Галич з усією волостю³⁶². Якщо б молдавський господар не володів Снятином, то він не мав би спільного кордону з Галичем, і в такому разі поступка йому королем міста й волості втрачала сенс³⁶³.

Якщо ж контактів Коріатовичів із Литвою не було, то їх відновили після того, як великому князеві литовському Ягайлу Ольгердовичу знадобилися їхні зв'язки з польським і угорським королівськими дворами для переговорів про шлюб із Ядвігою, дочкою Людовика I. 18 січня 1385 р. литовське посольство князів Скиргайла Ольгердовича, Ольгимонта, Бориса Коріатовича³⁶⁴ (Sgergelo, Olgemont et Borizszo duces Lithwanie) й віленського намісника Гануля прибуло до Кракова³⁶⁵. Далі Борис разом із Ганулем вирушили в Буду до королеви-удови Єлизавети Боснійської³⁶⁶.

У планах батька Ядвізі (1373–1399) був призначений угорський трон і шлюб із австрійським герцогом Вільгельмом Габсбургом, а її сестрі Марії (1371–1395) – польський трон і шлюб із Сигізмундом Люксембурзьким, правнуком Казимира III. Але угорська знать, не

---

³⁵⁹ Михайловський В. *Васальні стосунки...* С. 8.

³⁶⁰ Costăchescu M. *Documentele moldovenesti...* Vol. II. № 166. P. 609–610; *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 1... № 11. С. 26–27.

³⁶¹ *ПСРЛ*. Т. 3... 1950. С. 475; Т. 23... Приложение 1. С. 163; Т. 7. С. 240.

³⁶² *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 1... № 8. С. 22–23.

³⁶³ Кордуба М. *Молдавсько-польська границя на Покуття до смерті Стефана Великого* // Науковий збірник присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів. 1906. С. 170.

³⁶⁴ Деякі історики висловили сумнів, що згаданий кн. Борис був Коріатовичем. Див.: Kuczyński P.M. *Rozbiór krytyczny roku 1385 «Dziejów Polski» J. Długosza* // *Studia Źródłoznawcze*. Т. 3. 1958. P. 221–223.

³⁶⁵ *Calendarii Cracoviensis. Notae historicae ad annorum dierumque ordinem redactae* // *Monumenta Poloniae historica / Pomniki Dziejowe Polski*. Т. VI / Ed. Wilhelm Bruchnalski. Kraków. 1898. P. 658; Semkowicz W. *Hanul, namiestnik wileński (1382–1387), i jego ród* // *Ateneum Wileńskie*. R. 7. Zesz. 1–2. Wilno. 1930. P. 3.

³⁶⁶ *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791* / Wyd. P. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków. 1932. № 1. P. 2.

бажаючи поділу угорсько-польського королівства, 17 вересня 1382 р. оголосила королевою Угорщини Марію. Польська знать ухвалила рішення віддати трон лише тій дочці Людовика I, яка разом із чоловіком постійно житиме у Польщі³⁶⁷. Під загрозою втрати польського трону Єлизавета Боснійська погодилася відпустити до Польщі Ядвігу. Вона прибула у Краків навесні 1384 р., де й була коронована 15 жовтня того ж року³⁶⁸.

Хто був ініціатором литовсько-польської унії, можна лише здогадуватися³⁶⁹. Навряд чи переговори щодо неї почалися раніше коронації Ядвіги. Отже, Борис Коріатович мав прибути у Вільно в листопаді–грудні 1384 р. Яку мету переслідували Коріатовичі в цих шлюбно-династичних комбінаціях, сказати важко. Торгові зв'язки з Польщею Олександр забезпечив привілеєм краківським купцям ще 2 квітня 1375 р.³⁷⁰ Татари в цей період не становили військової небезпеки для Поділля. З литовською ріднею конфліктів не було. Протягом 1386–1393 рр. литовські й руські князі добровільно чи примусово присягнули на вірність Ягайлові і Ядвізі³⁷¹, але Коріатовичів серед них не було, хоча Борис разом із Вітовтом, Скригайлом і Юрієм Наримунтовичем 7 лютого 1386 р. приїхав у Краків на хрещення литовського правителя і його весілля з польською королевою³⁷².

Попрацювавши на польсько-литовську унію, Коріатовичі або залишилися угорськими васалами, або після смерті Людовика I вважали себе звільненими від присяги незалежними правителями. В територіальній суперечці між Ядвігою і Марією Поділля винесене за рамки цього процесу, що відобразилося в титулах, коли обидві претендували на володіння Галичиною. Ядвіга іменувала себе «*Dei gratia regina Poloniae, Lithuaniae princeps suprema et heres Russiae*», а її сестра Марія – «*Regina Galitiae ac Lodomeriae*»³⁷³, але жодна не заявила, що є ще й сюзереном Поділля. Коли в лютому–березні 1387 р. Ядвіга на чолі польського війська вигнала з Галичини угорського намісника князя

³⁶⁷ Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum...* P. 723–724.

³⁶⁸ *Calendarii Cracoviensis...* P. 658.

³⁶⁹ Історіографію питання див.: Błaszczuk G. *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*. Tom I. Trudne początki. Poznań: Wyd-wo naukowe. 1998. P. 198–204.

³⁷⁰ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa...* T. I. № 47. P. 57.

³⁷¹ *Akta unii Polski...* № 7–9. P. 6–7. № 13. P. 10–11. № 15–31. P. 12–29. № 33–34. P. 30–31.

³⁷² *Calendarii Cracoviensis...* P. 658.

³⁷³ Волощук М. *Problem tytularnego konfliktu monarchów Węgier i Polski o ziemię Halicką w końcu XIV w.* // Jogailos ir Vytauto laikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osioms metinėms. Kaunas. 2011. P. 153–154.

Владислава Опольського³⁷⁴ і приєднала до Польського королівства землі до самої Теревовлі, Коріатовичів вона не зачепила.

Коріатовичам знадобилося близько тридцяти років, щоб із просто «господаря Подільської землі»³⁷⁵ стати її «божою милістю дідичами й господарями» (1388)³⁷⁶. Людовик I писав, що в 1377 р. у володіннях князів Бориса і Костянтина було одинадцять замків³⁷⁷. Імовірно, йдеться тільки про головні тоді: Кам'янець, Смотрич, Бакоту, Скалу, Червоноград, Брацлав, Вінницю, Меджибіж і Бозький. В акті пожалування Поділля Спиткові з Мельштина влітку 1395 р. Ягайло згадав тільки вісім замків: Кам'янець, Смотрич, Червоноград, Скалу і Бакоту, Меджибіж, Бозький і Вінницю³⁷⁸. Знахідки монет Костянтина і Федора³⁷⁹, який певний час правив самостійно³⁸⁰, сконцентровані майже повністю на Західному Поділлі³⁸¹. Найбільш віддалена на схід знахідка в с. Трушівці Чигиринського району Черкаської обл., а в Північному Причорномор'ї їх зовсім не знайдено. Тобто вплив Коріатовичів південніше сучасних Хмельницької, Вінницької і Черкаської областей або не поширювався взагалі, або був мінімальним.

Допоки Коріатовичі розширювали власні володіння на схід, восени 1380 р. хан Токтамиш установив в Улусі Джучі своє єдиновладдя³⁸² і взявся відновлювати владу Орди над улусами Русі. В кінці 1380 р. він відрядив послів до Олега Рязанського, Дмитра Московського «і до всіх князів руських». Дмитро прийняв послів і відпустив їх «із щедрими дарами»³⁸³, але сплачувати данину не поспішав. Не дочекавшись покірності, наприкінці літа 1382 р. хан спалив Москву й у такий спосіб силою відновив контроль над московським улусом. Дмитро

---

³⁷⁴ Sperka J. *Władysław książę Opolski, Wieluński, Kujawski, Dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401)*. Kraków: Awalon. 2012. P. 161–167.

³⁷⁵ *Грамоти XIV ст...* № 24. С. 50.

³⁷⁶ Tęgowski J. *Sprawa przyłączenia...* Aneks. 1. P. 170.

³⁷⁷ Halecki O. *Przyczynki genealogiczne...* P. 102, przyp. 28.

³⁷⁸ *Codex epistolaris Vitoldi...* № 115. P. 37–39; *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Т. 1: 1366–1506. Lwów. 1887. № 19. P. 18–20.

³⁷⁹ Саввов Р. *Ще раз про так звану монету Федора* // Нумізматика і фалеристика. № 2. Квітень-липень. Київ. 2010. С. 8–10.

³⁸⁰ Груша А. *Невядома грамота...* С. 124–135.

³⁸¹ Бакалець О. «Подольські полугрошики» Костянтина Коріатовича кінця XIV ст. в скарбах Поділля: топографія знахідок // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 29–30. Київ. 2019. С. 135.

³⁸² Селезнев Ю.В. *Еще раз о дате выдачи ханом Токтамышем тарханного ярлыка Бек-Ходжи и новейших изысканиях Р.Ф. Набиева* // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. Т. 153. Кн. 3. Казань. 2011. С. 267–272.

³⁸³ *ПСРЛ*. Т. 15... Стб. 141. Т. 18. С. 130–131.

Іванович відновив сплату данини і восени 1383 р. отримав від хана ярлик на князювання³⁸⁴.

Посольство Токтамиша до Ягайла знайшло його під Троками³⁸⁵. Згадка Трок дає змогу віднести прибуття послів до червня 1382 р., коли ще великий князь литовський Ягайло справді там був³⁸⁶. Метою послів було повідомити про панування Токтамиша, але якщо зіставити події, які паралельно відбувалися, з подіями в Москві, то можна вважати, що вони вимагали й відновлення сплати данини з руських земель, підвладних литовському правителю. Чи було відновлено сплату данини, невідомо, оскільки до початку 90-х рр. XIV ст. джерела нічого не повідомляють про відносини між Литвою і Ордою. Жодних свідчень про посольство Токтамиша в Молдавію чи Угорщину немає. І щодо цього необхідно проаналізувати досі не оцінену в контексті історії Поділля втечу з Орди князя Василя, сина Дмитра Івановича Московського в Молдавію.

Зібрана Токтамишем Орда була «зшита» ненадійно. Уже зіткнення Кафи й Солхату (1386) відбувалося на тлі внутрішнього конфлікту в Орді, коли «князі Ординьстии межю собою заратишася»³⁸⁷. Під час усобиці Токтамиш утримував у заручниках синів руських князів. Біглого влітку 1386 р. нижньгородсько-суздальського князя Василя Дмитровича перехопили і «приведе его в Орду ко царю и потом прияты [князь] отъ татар за то велику истому»³⁸⁸. Василь Дмитрович, оскільки «не возможно [було] ему убежати прямо на Русь», відмовився від прямого шляху в Москву і 27 листопада 1386 р.³⁸⁹ «побежа в Подольскую землю, в Волохи, къ Петру воеводе [молдавському]. И оттуду... пришедше ему в Немецкую землю»³⁹⁰. Оповідь про втечу князя не викликає в істориків сумнівів³⁹¹. Вочевидь, тікав він не через Київ, інакше про це були б згадки в літописі. Якщо річка

³⁸⁴ Горский А.А. *Московско-ордынский конфликт 80-х гг. XIV века. Причины, особенности, результаты* // Отечественная история. № 4. 1998. С. 15–24.

³⁸⁵ *Грамоти XIV ст...* № 58. С. 112.

³⁸⁶ *Die Chronik Wigands von Marburg* // *Scriptores Rerum Prussicarum*. Bd. 2 / Herausgegeben von T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke. Leipzig. 1863. P. 613–614.

³⁸⁷ *ПСРЛ*. Т. 11... С. 89.

³⁸⁸ *ПСРЛ*. Т. 15... Стб. 151. Т. 11. С. 87.

³⁸⁹ М.С. Борисов і М. Граля датують втечу 1385 р. Борисов Н.С. *Дмитрий Донской*. Москва: Молодая гвардия. 2014. С. 423–425; Grala M. *Kilka uwag na temat politycznych okoliczności małżeństwa Wasyla Moskiewskiego i Zofii Witoldówny zawartego w 1391 roku* // *Zapiski Historyczne*. Т. 85. Zesz. 1. 2020. P. 145–146.

³⁹⁰ *ПСРЛ*. Т. 15... Стб. 151, 152. Т. 11. С. 90.

³⁹¹ Лурье Я.С. *Две истории Руси XV века. Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. 1994. С. 49.

Дніпро до того часу ще не замерзла, то князь переправився, імовірно, в нижній її течії на Кичкасі, Носаківці, Тавані (Тягині), Бургунці, в майбутньому Очакові³⁹² чи Протолчому броді на південь від о. Хортиця³⁹³. Обрання такого неймовірно околичного шляху говорить про те, що Токтамиш або не контролював Поділля, або ж його влада там була номінальною. Так звана Солхатська війна (1386–1387) лише підкреслила слабкість контролю Токтамиша над окраїнами. Й тут необхідно зупинитися на подільській данині³⁹⁴.

За заведеним порядком татаро-монголи збирали данину на основі переписів, проведених у підкорених землях³⁹⁵. Спочатку в 1245 р. його здійснили в Південній Русі³⁹⁶, а в 1257–1259 рр. – у Північно-Східній³⁹⁷. Наступний перепис був у 1275 р.³⁹⁸. Ймовірно, останній перед зам'ятнею перепис був при хані Джанибекові, оскільки в 1380 р. Мамай вимагав «вихід» у Дмитра Івановича Московського «*как было при цари Чзянбеке, а не своему dokonчанию*»³⁹⁹, а наступний – після

---

³⁹² Гійом Левассер де Боплан. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен.* Київ: Наукова думка. 1990. С. 46; *Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г.* / Пер. и прим. Ф. Бруна. Санкт-Петербург. 1873. С. 30–31.

³⁹³ Фоменко В.Г. *Где был древний Протолчий брод?* // Известия Всесоюзного географического общества. Т. 95. Вып. 6. Москва. 1963. С. 547–550.

³⁹⁴ Огляд літератури предмета див.: Белецкая О.В. *Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений* // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. Вып. 4. Менск. 2008. С. 96–108. Останнім, із відомих мені авторів, до цієї теми звертався Полехов С.В. *Грамота князя Фёдора Кориатовича 1391 г. и подольская дань «в Татарь»* // Архіварьус. Вып. 17. Менск. 2019. С. 97–107.

³⁹⁵ Джувеини Ала-ад-Дин Ата-Мелик. *Чингисхан. История завоевателя мира* / пер. с текста Мизры Мухаммеда Казвини на англ. яз. Д. Бойла; пер. с англ. Е.Е. Харитоновна. Москва: МАГИСТР-ПРЕСС. 2004. С. 25.

³⁹⁶ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. С. 218 прим. 1; Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli...* Р. 285.

³⁹⁷ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда...* С. 218. Насонов А.Н. *Монголы и Русь. История татарской политики на Руси* // Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. Санкт-Петербург: Наука. 2006. С. 223.

³⁹⁸ Насонов А.Н. *Монголы и Русь...* С. 226 прим.

³⁹⁹ *Памятники Куликовского цикла* / Ред. В.А. Кучкин. Санкт-Петербург. 1998. С. 32; Селезнев Ю. *А переменит Богъ Орду... Русско-ордынские отношения в 1382–1432 гг.* / Изд. 2-е, испр. и доп. Воронеж: Научная книга. 2020. С. 173.

1382 р. при Токтамиші⁴⁰⁰. Спочатку данина складала 10 % від загального доходу і його стягували її як людьми, так і речами (*dent decimat de omnibus, tam de hominibus quam de rebus*), і ще додатково тамгу з торгових операцій⁴⁰¹. Вона, ймовірно, могла не змінюватися багато років. Зокрема, в договорі московського і серпухівського князів (1367) сказано: «*А ординская тягость и проторъ дати ти мне, брату своему стареишему, съ своего удела по давнымъ сверткомъ*»⁴⁰².

Казимир III виплачував татарам данину аж до 1357 р.⁴⁰³, ймовірно, за зарані зафіксованими списками. Джерелами про переписи на Поділлі ми не володіємо і, вочевидь, під час зам'ятні їх не здійснювали. Кому ж Коріатовичі могли виплачувати данину й чи виплачували її загалом під час зам'ятні в Орді? Ми маємо п'ять актів Коріатовичів за 1375–1392 рр. і два Свидригайла за 1401 р.⁴⁰⁴ зі згадкою про подільську данину:

1. Грамота Олександра смотрицьким домініканцям від 17 березня 1375 р.: «*Иже то, што жь коли вси земляне имуть давати дань оу Татары, то серебро имеютъ тако же тии люди дати*»⁴⁰⁵.

2. Грамота Костянтина і Федора Немирові від 19 вересня 1388 р.: «*A takoz sztoz koli wsi ziemlane imut dawaty dań u Tatory, to srebro imijut daty Nemiryny lude*»⁴⁰⁶.

3. Грамота Федора Гринькові від 20 червня 1391 р.: «*Иже то, што жь коли имуть вси земляне дань давати [у татары] или посла поднимат(и), то пана Гринькови люде также имеютъ дань дати [в татары] и посла поднимати. Пак ли быхомъ коли тое дани не дали, а собе ю имали, тогды панъ Гринько также имеетъ собе взяти ту дань на своихъ людех*»⁴⁰⁷.

4. Грамота Федора Бедриху (Бедришкю) від 1 липня 1392 р.: «*Tylko kiedy wszyscy ziemianie będą dawać dań w Tatory, tedy srebro mają dawać Bedryszkowi ludzie*»⁴⁰⁸.

⁴⁰⁰ Селезнев Ю. *А переменит Богъ Орду...* С. 137–138.

⁴⁰¹ Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli...* Р. 285; Киракос Гандзакечи. *История Армении* / Пер., предисл. и коммент. Л.А. Ханларян. Москва: Наука. 1976. С. 193; *ПСРЛ*. Т. 3... 1950. С. 82.

⁴⁰² *Духовные и договорные...* № 5. С. 20.

⁴⁰³ Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae...* № 776. Р. 581.

⁴⁰⁴ Акты Свидригайла, які перебувають поза часовими рамками дослідження, буде розглянуто в іншій публікації, присвяченій Поділлю XV ст.

⁴⁰⁵ Розов В. *Українські грамоти...* № 10. С. 20.

⁴⁰⁶ Tegowski J. *Sprawa przyłączenia...* Aneks. № 1. Р. 170–171.

⁴⁰⁷ Груша А.І. *Невядомая грамота...* С. 133.

⁴⁰⁸ Молчановский Н. *Очерк известий...* С. 225–226.

5. Грамота Федора Пашкові Васневичу на села в Брацлавській волості від 9 серпня 1392 р.: «А также што коли мают вси земляне дань давати в Татары, тое мают дати Пашковы люди»⁴⁰⁹.

Привертає увагу умовне формулювання про збір данини: «коли вси земляне имуть давати дань оу татарь» (1375), «*koli wsi ziemlane imut dawaty dai i tataru*» (1388), «коли имуть вси земляне дань давати [у татары]» (1391), «*Tylko kiedy wszyscy ziemianie beda dawac dai w tataru*» (1392), «коли мают вси земляне дань давати в татарь» (1392). Про те, що «данину в татар» не було скасовано, а вже з XIV ст. вона надходила у князівську скарбницю, припускав ще Митрофан Довнар-Запольський, а Федір Леонтович вважав, що князі її використовували на оборону, ремонт замків і платню найманому війську⁴¹⁰. Грамота Федора Коріатовича від 20 червня 1391 р. підтверджує не тільки умовність виплат данини, а й те, що князь і його васали залишали її собі: «коли тое дани не дали, а собе ю имали, тогды панъ Гринько также имеет собе взяти ту дань на своих людех». Так само Василь І Дмитрович Московський залишав данину собі, що впливає зі звинувачення, висунутого йому Ідегеем: «а что если ималъ в своей державе съ всякого улуса с двух сохъ рубль, и то пак серебро где ся деваает?»⁴¹¹. Свідчення, що князі залишали данину собі, знаходимо й у грамоті серпухівського і боровського князя Володимира Андрійовича (1401/1402): «А переменит Б(о)гъ Орду, и княз велики не имет выхода давати во Орду, и дети мои, а что возмут дани на Московских станех, и на городе на Москве, и на численых людех, и дети мои возмут свою трет дани московское и численых людей, а поделятся дети мои с метрю вси равно, по частем. А который с(ы)нъ мои возмет дан(ь) на своем уделе, и та дань тому и есть. А что возмет дани кн(я)г(и)ни моя на своем уделе и на своих селех, что есми подавал своей кн(я)г(и)не изу-уделов детей моих села, и Московские села, и с Меткино, и Буболского, и из Бенимского, а что возмет дани, и те дани еи и есть, а дети мои в то не вступаються»⁴¹².

У Великому князівстві Московському невіплата данини передбачена вже в заповіті Дмитра Донського (1389): «А переменитъ б(ог)ъ Орду, дети мои не имуть давати выхода в Орду, и которыи с(ы)нъ

---

⁴⁰⁹ Микульский Ю.Н. *Новая грамота...* С. 149–150.

⁴¹⁰ Доўнар-Запольскі М.В. *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / Помнікі гістарычнай думкі Беларусі*. Менск. 2009. С. 553–556; Леонтович Ф.И. *Очерк истории литовско-русского права*. VII (окончание) // ЖМНП (Седьмое десятилетие). Часть ССХСII. Марг. Санкт-Петербург. 1894. С. 32–33.

⁴¹¹ Горский А.А. *Москва и Орда*. Москва: Наука. 2000. Приложение II. № 1. Послание Едигея великому князю Василию Дмитриевичу (декабрь 1408 г.). С. 197; *ПСРЛ*. Т. 4. Ч. 1: Новгородская четвертая летопись. Вып. 2. Ленинград: Изд-во АН СССР. 1925. С. 407.

⁴¹² *Духовные и договорные...* № 17. С. 49.

мои возмет дан(ь) на своем оуделе, то тому и есть»⁴¹³. Слова «а переменитъ б(ог)ъ Орду» означають зам'ятню, в ході якої змінюються хани, а ординці втрачають контроль над підвладними їм землями. Часта зміна ханів не давала зрозуміти, хто з них править в Орді чи вважається легітимним.

У певний момент Мамай переніс центр своєї Орди на Лівобережжя Дніпра, в поселення за тридцять кілометрів від сучасного м. Запоріжжя. Це поселення проіснувало значно довше від молдавського Янгі-Шехру чи подільської Торговиці. Його залишки отримали назву Кучугурське городище. На його місці знайдено сліди монументальних кам'яних будівель, значну кількість монет і дорогу кераміку⁴¹⁴. Але жодних свідчень про те, що сам емір чи його хани хоч якось цікавилися ситуацією, на Поділлі немає. Припущення Фелікса Шабульдо про ярлик Мамай, начебто виданий Ольгердові⁴¹⁵, варто відкинути як абсолютно необґрунтоване. Саме в цей час Москва і Рязань не тільки вважали за можливе не платити данину Орді, а й самі захопили «татарські місця». Отже, за цілковитого розпаду татарської адміністрації в Молдавії, Поділлі, Київщині, Чернігівщині й на прикордонних із рязанськими і московськими землями територіях, можна вважати, що Коріатовичі ніякої данини також не виплачували.

Чи змінилася ситуація зі сплатою данини на Поділлі після приходу до влади Токтамиша, сказати важко через майже повну відсутність джерел. Єдиним і доволі ненадійним свідченням якоїсь організованої діяльності хана на Правобережжі Дніпра за весь час його правління є події, пов'язані з наслідками втечі Султан-бека, сина Мамай, в район річок Інгул та Інгулець⁴¹⁶. Імовірно, в гонитві за ним

⁴¹³ *Духовные и договорные...* № 12. С. 36.

⁴¹⁴ Ельников М.В., Тихомолова И.Р. *Тисненая керамика городища Большие Кучугуры* // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Казань–Кишинев. 2017. С. 353–362; Ельников М.В. *Клад дирхемов из окрестностей золотоордынского городища Большие Кучугуры* // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. Київ-Полтава. 2014. С. 79–93; Ельников М.В. *Резиденція Беклярбека Мамай і місто Орду (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища)* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 36. Запоріжжя. 2013. С. 28–32; Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв...* С. 84–85; Довженко В.Й. *Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя* // Археологічні пам'ятки УРСР. Том X. Київ: Вид-во АН УРСР. 1961. С. 175–193.

⁴¹⁵ Шабульдо Ф. *Чи існував ярлик Мамай на українські землі? (до постановки проблеми)* // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ. 2005. С. 100–122.

⁴¹⁶ Абдулгаффар Кырьми. *Умдет ал-ахбар*. Книга 1: Транскр., факсиміле / Транскр. Дерья Дерин Пашаоглу // Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage. Вып. 1. Казань. 2014. С. 89.

люди Токтамиша розорили декілька населених пунктів поряд із Києвом⁴¹⁷.

Після поразки від Тамерлана у битві на р. Кондурча в 1391 р. Токтамиш до кінця 1392 р. відновлював в Орді свою владу й тільки влітку 1393 р. знову прислав послів до Ягайла⁴¹⁸. На цей раз він чітко вимагав виплачувати данину із руських князівств ВКЛ: *«межи твоее земли суть кня[ж]ния волости давали выходъ Белой Орде – то намъ наше дайте! А што будетъ вашее державы под нами – а мы за то не стоимъ вамъ: ищите своего а мы вамъ дамо!»*⁴¹⁹.

Із тексту послання до Ягайла незрозуміло, чи домігся хан у 1382 р. виплати данини, чи ні. Якщо її не відновили, то чим була викликана пасивність хана, коли таку ж проблему з Москвою він вирішив силовим методом? Якщо ж Ягайло відновив виплату, то чи не була вона припинена після поразки Токтамиша в 1391 р.? У будь-якому разі події 80–90-х рр. XIV ст. на Волині, Поділлі, Київщині і Чернігово-Сіверщині дають усі підстави стверджувати, що Ягайло і Віголт розпоряджалися там, не зважаючи на хана. У всіх цих литовсько-польсько-татарських відносинах не варто забувати, що, якщо Федір Коріатович залишався васалом угорської корони чи вважав себе незалежним правителем, то всі можливі домовленості Ягайла з Токтамишем щодо виплати данини його не стосувалися.

---

⁴¹⁷ Rulikowski E. *Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa. 1853. P. 33–34; Черкас Б. *Невідомий похід Токтамиша проти Великого князівства Литовського 1380 року? // Ruthenica*. Т. XII. Київ. 2014. С. 178–182; Черкас Б.В. *Поход Токтамыша на Киевское княжество в 1380 г. // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения*. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (г. Казань, 30 марта 2011 г.). Казань: Фолиант. 2011. С. 167–169.

⁴¹⁸ У другій декаді серпня 1393 р. королівська скарбниця покрила витрати на проїзд татар від Луцька до Кракова, утримання їх у столиці та їхнє повернення. Przewdziecki A. *Życie domowe Jadwigi i Jagielły z rejestrow skarbowych z lat 1388–1417*. Warszawa. 1854. P. 29–30; *Rachunki dworu króla Władysława Jagielły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Wydał Frantyszek Piekosiński // Monumenta mediae aevii historica res gestas Poloniae illustrantia*. Т. XV. Kraków. 1896. P. 162.

⁴¹⁹ *Грамоти XIV ст... № 58*. С. 112–113. У перекладі І. Березіна заключна частина представлена інакше: *«с подданыъ нам волостей собрав выходы, вручи послам для доставления в казну»*. Березин І. *Тарханские ярлыки...* С. 22, 51. У перекладі В. Радлова також є відмінності: *«Ты собирай дань с подвластных нам народов и передай ее пришедшим к тебе послам; пусть они доставят ее в [ханскую] казну»*. Радлов В. *Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества*. Т. 3. Санкт-Петербург. 1888. С. 6.

IV. Між Польським королівством, Великим князівством Литовським і Ордою

Деякі дослідники допускають, що в Подільському князівстві виникли якісь внутрішні проблеми: начебто Федір Коріатович міг забрати у свого племінника Василя Костянтиновича його володіння⁴²⁰, і тому він прибув до двору польського короля в пошуках справедливості не пізніше 28 жовтня 1393 р.⁴²¹ Цікаво, що раніше за два місяці там само з'явився і лишився назавжди писар Малофей, який до цього служив Коріатовичам⁴²². Але Василь не залишився в Польщі, а отримав із королівської скарбниці кошти для повернення додому⁴²³, тобто на Поділля. Пізніше він, як і Федір, опинився в Угорщині⁴²⁴. Тому можна припустити, що Василь у Кракові шукав не підтримки проти дядька, а ймовірно, безуспішно намагався владнати незгоду між королем і Коріатовичами, що для Коріатовичів сумно закінчилося наступного року.

У 1394 р. Ягайло наказав Вітовту відібрати у Федора Поділля. Причину цього синхронні джерела не називають. Імовірно, Федір, справді не хотів бути покірним, але тільки не Вітовтові, як сказано в білорусько-литовських літописах, а і Ягайлу. В листопаді 1394 р. Вітовт відправив литовське військо на Поділля. Не маючи достатньо власних сил, Федір укріпив свої замки молдованами на чолі з воеводою Нестакон (Нестисом)⁴²⁵ і спробував дати бій під Брацлавом. Бій закінчився для нього поразкою. Вітовт зайняв Брацлав, «Зяслав»,

⁴²⁰ Tegowski J. *Sprawa przyłączenia...* P. 163; Kurtyka J. *Podole pomiędzy Polską...* P. 22; Trajdos T.M. *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*. T. I. Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź. 1983. P. 136; Nykiel B.K. *Family and estate: The Slupica family and Kuna 1390's–1640's. A case study on the Ruthenian nobility in Eastern Podolia / The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University. In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of doctor of philosophy in history in The Department of History Bilkent University. Ankara. 2005. P. 73.*

⁴²¹ *Rachunki dworu króla...* P. 167, 562; Przewdziecki A. *Życie domowe...* P. 34.

⁴²² *Rachunki dworu króla...* P. 163, 167, 169; Przewdziecki A. *Życie domowe...* P. 34, 36. Груша А. *Когда и почему «русские» писари королей польских и великих князей литовских стали писать скорописью? // Lituaniстика i wschodoznawstwo. Studia dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Pietkiewiczowi / Red. nauk. G. Błaszczuk, G. Skrukwa, M. Studenna-Skrukwa. Poznań. 2020. P. 84–85, 87–88.* Щиро дякую О.І. Груші (м. Мінськ, Білорусь) за нагоду ознайомитися з текстом статті до її публікації.

⁴²³ *Rachunki dworu króla...* P. 168. Przewdziecki A. *Życie domowe...* P. 35.

⁴²⁴ Elemér M. *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399) / Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 1. Budapest. 1951. № 4746. Old. 524 (5 травня 1397).*

⁴²⁵ *ПСРЛ*. Т. 35... С. 66, 74.

Смотрич, «Червоний Городок», Бакоту, Скалу й осадив Кам'янець, де Федір переховувався з молдавською підмогою⁴²⁶.

Молдавська підмога Федора викликає запитання, оскільки невідомо, хто в цей час був правителем Молдавії. Роман I, імовірно, був одружений із Анастасією Коріатівною і 5 січня 1393 р. склав васальну присягу Ягайлові⁴²⁷. Польський король не дав йому приводів для сварки, і незрозуміло, для чого Романові I треба було конфліктувати з ним⁴²⁸. Ніякого молдавського захоплення Покуття на початку 1394 р., як про це пишуть деякі автори⁴²⁹, не було. Останній відомий акт Романа I датовано 18 листопада 1393 р.⁴³⁰, і ми не знаємо, коли він утратив владу. Штефан I між липнем 1394 р. і лютим 1395 р. одружився з Рингалою⁴³¹, сестрою Вітовта, й визнав польського короля своїм сюзереном у січні 1395 р.⁴³² Свідчень про те, коли саме поляки допомогли Штефанові I посісти трон Молдавії немає, однак він також не мав якихось причин для сварки з Ягайлом чи Вітовтом одразу після шлюбу чи напередодні його. Але, виходячи зі змісту грамоти від 3 лютого 1397 р., згідно з якою господар Молдавії надавав укриття прибічникам Федора Коріатовича⁴³³, співчував подільському князеві, ймовірніше, Штефан I ніж Роман I.

Викликає сумнів і згадана в літописах допомога Федорові від угорського короля Сигізмунда I Люксембурга. 24 липня 1394 р., під приводом зустрічі із сестрою дружини, король прибув до м. Сонч і кілька днів провів у товаристві королеви Ядвіги⁴³⁴. Оскільки він був

---

⁴²⁶ ПСРЛ. Т. 32... С. 72.

⁴²⁷ *Грамоти XIV ст...* № 62. С. 120; Hurmuzaki E. *Documente privitoare...* Vol. 1. Partea 2. Apendice II. № 646. P. 815. Costăchescu M. *Documentele moldovenești...* Vol. II. № 165. P. 607–608.

⁴²⁸ Rezachevici C. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova: a. 1324–1881*. Vol. 1: Secolele XIV–XVI. București: Editura Enciclopedica. 2001. P. 458.

⁴²⁹ Grigoraș N. *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea stăului pînă la Ștefan cel Mare (1359–1457)*. Iași: Junimea. 1978. P. 60. Czamańska I. *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku* // Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historica. № 186. Poznań. 1996. P. 57.

⁴³⁰ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol... I. № 4. P. 4–5; Costăchescu M. *Documentele moldovenești...* Vol. I. № 4. P. 13–14.

⁴³¹ Tęgowski J. *Powiązania genealogiczne...* P. 50–57.

⁴³² Hurmuzaki E. *Documente privitoare...* Vol. 1. Partea 2. Apendice II. № 647. P. 817–818; Costăchescu M. *Documentele moldovenești...* Vol. II. № 167. P. 611–613.

⁴³³ Costăchescu M. *Documentele moldovenești...* Vol. II. № 168. P. 616–617.

⁴³⁴ В ітінерарії Сигізмунда I, укладеному угорськими дослідниками, між 20 і 29 липня 1394 р., – лакуна. Englek P., Tóth N.C. *Itineraria regum et reginarum Hungáriáié (1382–1438) / Királyok és királynék itineráriumi (1382–1438)*. Budapest. 2005. Old. 68.

зайнятий війною на Балканах⁴³⁵, то, в процесі підготовки хрестового походу проти осман, потребував миру з Польщею. Сигізмунд I поїхав у Угорщину «після багатьох договорів, що мали мету заспокоїти й забезпечити обидва королівства»⁴³⁶. І навряд чи він надав би допомогу Федорові, оскільки йому було не до Поділля, бо восени того ж 1394 р. султан Баязид I здійснив військову експедицію в Угорщину і Валахію⁴³⁷.

У зв'язку з викладеними фактами варто придивитися до особистості «воеводи», який допомагав Федорові на Поділлі. Нестис чи Нестак – історична постать. «Нестяк» фігурує в оточенні молдавського господаря Олександра I Доброго з 1407 і по 1428 рр.⁴³⁸, а його сини вперше виходять на політичну арену лише в 1415 р.⁴³⁹. Тобто в 1394 р. Нестак був ще дуже молодим і заледве він мав необхідний бойовий досвід для командування гарнізоном в облозі. Виходячи з цього, можна припустити, що на Поділлі він діяв із власної ініціативи із загоном найманців, послугами яких Федір скористався через безвихідне становище. Утім, молдавські воїни не допомогли Федорові. Згідно з одними джерелами, він тікав у Угорщину ще до захоплення Вітовтом Кам'янця, а за іншими – князя було захоплено. Так чи інакше, але Федір якось опинився в Угорщині, де отримав від Сигізмунда I щедрі земельні пожалування⁴⁴⁰.

Після вигнання Федора Поділля виявилось розділеним. Гринько Сокілецький і князі Вінницькі-Бозькі втратили володіння, коли, згідно з літописами, Вітовт посадив своїх старостів у Брацлаві, Сокільцях і

⁴³⁵ Prochaska A. *Ścibor ze Ściborzyc* // Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu. R. 19. Toruń. 1912. P. 148–149.

⁴³⁶ Jana Długosza *Dziejów Polskich...* Т. III. P. 477.

⁴³⁷ İnalçık H. *An Ottoman Document on Bayezid I's Expedition into Hungary and Wallachia* // X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi tebliğleri = Actes du X. Congrès international d'études byzantines (İstanbul, 15–21.IX.1955). İstanbul. 1957. P. 220–222; Gemil T. *Mircea l'Ancien face à la politique impériale de Bayezid Ier* // Revue Roumaine d'Histoire. № 1–2. 1986. P. 14; Yücel Y.M. *Candar-Oğlu Çeleri isfendiyyar bey 1392–1439* // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi. Cilt. 2. Sayı 2–3. 1964. P. 158–159.

⁴³⁸ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova... Vol. I. № 29. P. 41. № 30. P. 43. № 31. P. 44. № 34. P. 48. № 39. P. 56. № 40. P. 58. № 47. P. 67. № 48. P. 69. № 53. № 56–58. P. 82, 83, 84. № 60–71. P. 86, 88, 90, 92, 93, 96, 98, 99, 101, 103, 105. № 74–81. P. 108, 109, 111, 112, 114, 116, 118, 119; Hurmuzaki E. *Documente privitoare...* Vol. 1. Partea 2. Apendice II. № 655. P. 827. № 658. P. 832. № 659. P. 833. № 661. P. 837.

⁴³⁹ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I.. № 40. P. 58.

⁴⁴⁰ Кобаль Й. *Федір Корятович у світлі нових джерел* // Carpatica – Карпатика. Вип. 32: Науковий збірник, присвячений світлій пам'яті педагога і вченого Томаша Сопка. Ужгород: Ліра. 2005. С. 75–115.

Вінниці⁴⁴¹. У листопаді 1394 р. проти Федора водночас із Вітовтом діяв київський князь Скиргайло, який узяв Черкаси і Звенигород⁴⁴². Ці замки із прилеглими землями, ймовірно, ввійшли до складу Київського князівства, але були вони там недовго, оскільки після смерті Скиргайла (10 січня 1395 р.⁴⁴³) повернулися до складу Подільського князівства.

Західним Поділлям, імовірно, правив Поваля Слуповський⁴⁴⁴, мабуть, ідентичний Павлові Слупичу⁴⁴⁵, кам'янецькому воеводі князя Федора⁴⁴⁶. Але вже 13 червня 1395 р. Ягайло пожалував краківському воеводі Спиткові з Мельштина на повному князівському праві замки Кам'янець, Смотрич, Червоноград, Скалу і Бакоту, а Меджибіж, Бозьке, Вінницю і околиці Теребовлі та Стінку він залишив собі⁴⁴⁷. Менше ніж через місяць, 10 липня 1395 р., королева Ядвіга не тільки підтвердила Спиткові пожалування, дане раніше королем, а й розширила його володіння до Звенигорода й Черкас включно⁴⁴⁸. Так під владою Спитка опинилася більшість Великого Поділля, крім Брацлава й Сокильця, які лишилися Вітовту, а також Меджибожа, Бозького, Вінниці, залишених королем собі. Така щедрість ґрунтувалася на відданості Спитка. Саме він умовив королеву Єлизавету Боснійську відпустити Ядвігу до Польщі⁴⁴⁹.

Ні Ягайло, ні Ядвіга у своїх актах не називають себе володарями Поділля, але титул королеви привертає увагу. Якщо навесні 1387 р., після вигнання Владислава Опольського, в акті підтвердження прав,

---

⁴⁴¹ ПСРЛ. Т. 35... С. 66, 74, 139, 187, 208; Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. Т. II. Warszawa. 1846. Р. 101.

⁴⁴² ПСРЛ. Т. 35... С. 65, 72, 206–207, 228.

⁴⁴³ Ліпкевіч А.У. *Атручэнне князя Скіргайлы ў Кіеве (1395 год). Гістарычны каментарый і праблема аўтарства другой часткі «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх»* // Arche. № 3. 2012. С. 21–24.

⁴⁴⁴ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. Т. V. Ks. XII / Przekł. K. Mecherzyńskiego. Kraków. 1870. Р. 89.

⁴⁴⁵ Tęgowski J. *Sprawa przyłączenia... Aneks*. I. Р. 171. Kurtyka J. *Podole pomiędzy Polską...* Р. 28; Tęgowski J. *Między Litwą, Polską i Węgrami. Problem politycznej przynależności Podola w końcu XIV i w początkach XV wieku* // Pamiętnik Kijowski. Tom siódmy: Polacy na Podolu. Kijów. 2004. Р. 18.

⁴⁴⁶ Halecki O.Z *Jana Zamojskiego inwentarza Archiwum koronnego* // Archiwum komisji historycznej. Т. XII. Cz. 1. Kraków. 1919. Р. 162–163.

⁴⁴⁷ *Codex epistolaris Vitoldi...* № 115. Р. 37–39; *Archiwum książąt Lubartowiczów...* Т. 1. № 19. Р. 18–20; Jana Długosza *Dziejów Polskich...* Т. III. Р. 488.

⁴⁴⁸ *Zbiór dokumentów małopolskich...* Cz. VI. № 1843. Р. 465–468.

⁴⁴⁹ Przybyszewski B. *Jadwiga i Wilhelm* // *Analecta Cracoviensia*. VII. 1975. Р. 114.

вольностей і привілеїв Львову її названо: «*Ядвіга Божою милістю королева Польщі, литовська найвища княгиня і спадкоємиця Русі*»⁴⁵⁰, то в 1395 р. вже «*Ядвіга Божою милістю королева Польщі, законна спадкоємиця Угорщини, найвища княгиня Литви, Померанії, руська панна й спадкоємиця*»⁴⁵¹. Угорська королева Марія померла 17 травня 1395 р., і слова «*законна спадкоємиця Угорщини*» ілюструють претензії Ядвіги на батьківський спадок. Проте в контексті Поділля – це також може означати, що Коріатовичі залишилися, чи їх вважали, угорськими васалами, а Ядвіга, як спадкоємиця Угорщини, розпоряджалася подільськими землями на законних підставах.

Епоха Коріатовичів на Поділлі скінчилася. Частина їхніх підданих утекла в Молдавію, і вони створили якісь незручності для Спитка із Мельштина. Серед них, імовірно, були Гринько і князі Вінницькі-Бозькі, яких знову зафіксовано на Поділлі тільки при Свидригайлові⁴⁵². Лише 3 лютого 1397 р. Штефан I і його бояри поручилися Спиткові за мир і безпеку від свого імені і «*для людей відомого князя Ходора (Федора)*», які перебували в Молдавії⁴⁵³. А 14 липня того ж року угорський король Сигізмунд I уклав із Ягайлом і Вітовтом мир на шістнадцять років, тимчасово відмовившись від Поділля⁴⁵⁴, причиною чого, безперечно, була його тяжка поразка від османського війська у битві під Нікополем 26 вересня 1396 р.

У дивний спосіб історія Поділля відображена у джерелі з далекої Середньої Азії. У лютому 1395 р. Тамерлан запропонував османському султанові Баязиду I спільно напасти на Подніпров'я із двох сторін: військо Мавераннахра з Кавказу на Лівобережжя Дніпра, а османське – з Дунаю на Правобережжя. Причиною послужила загроза ординському намісникові Тамерлана (sic!) Тимур-Кутлугу з боку Токтамиша, який разом із «*невірними франками*», тобто литовцями, переходив річку Узі (Дніпро) й шукав притулок у Криму⁴⁵⁵. Як султан відреагував на цю пропозицію, невідомо, але спільний похід не відбувся. Тамерлан

⁴⁵⁰ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie*. Т. III. Lwów. 1872. № 42. Р. 75–76: «*Hedvigis Dei gracia regina Polonie Lithuanieque princeps suprema et heres Russie etc.*».

⁴⁵¹ *Zbiór dokumentów małopolskich...* Cz. VI. № 1843. Р. 466: «*Heduigis Dei gracia regina Polonie, legitima heres Vngarie, suprema princeps Lithuanie, Pomieranie, Russieque domina et heres*».

⁴⁵² Kurtyka J. *Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich* // *Roczniki Historyczne*. R. 67. 2001. Aneks. № 1. Р. 163; Chmiel A. *Zbiór dokumentów...* № 6. Р. 12.

⁴⁵³ Costăchescu M. *Documentele moldovenesti...* Vol. II. № 168. Р. 616–617.

⁴⁵⁴ Elemér M. *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399)*... № 4872. Old. 537.

⁴⁵⁵ Тоған З.В. *Военная кампания Тимура 1395 года на Украине и Северном Кавказе* // *Золотордынская цивилизация*. Вып. 2. Казань: Фэн. 2009. С. 222–223.

сам розбив Токтамиша у битві на р. Терек, і в результаті цього правитель Кримського улусу оглан Таш-Тимур і згаданий вище Актау тікали на захід. Вони «переправилися через річку Узі, вступили в улус Хурмадая, люди котрого були їх ворогами»⁴⁵⁶. Далі Таш-Тимур опинився в Литві, де народився його внук і майбутній засновник Кримського ханства Хаджи Герей, а Актау – перебрався на Балкани⁴⁵⁷.

Навесні 1396 р. становище Токтамиша погіршилося ще більше. За підтримки Тамерлана хан Темір-Кутлуг захопив центральні ординські землі й почав «Заволжское царство обдержажую»⁴⁵⁸. Він застиг Токтамиша несподіваним, і той із двома синами й жінками втік в Київ під захист ВКЛ⁴⁵⁹. Вітовт тимчасом, спостерігаючи протягом 1395–1396 рр. вакуум влади в татарських землях, вирішив посилити свої позиції землями Орди. У 1397 р. він здійснив похід на «головне кочовище татар, назване Ордою», де начебто захопив багато полонених⁴⁶⁰. Коли саме відбувся похід, відповісти складно, оскільки в ітинерарії Вітовта за 1397 р. є декілька лакун: із 1 лютого по 28 березня, весь квітень, і вся друга половина року⁴⁶¹.

Улітку 1398 р. Вітовт здійснив другий похід і на Правобережжі Дніпра заснував замок св. Яна⁴⁶², який, імовірно, варто асоціювати із дніпровською Тягиною. Вірогідно, водночас, але не пізніше червня 1399 р., за його наказом на Бузі було споруджено ще два замки⁴⁶³. Одним із них, імовірно, був Баликлей, на високому правому березі р. Чичиклія неподалік від місця її впадіння в Буг⁴⁶⁴. Цей замок

---

⁴⁵⁶ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов...* Т. II. С. 121, 179. Шараф ад-Дин Али Йазди. *Зафар-наме...* С. 200.

⁴⁵⁷ Десей О. *Обоснование Актава...* С. 202–209.

⁴⁵⁸ *Повесть о Стефане, епископе Пермском* // Древнерусские предания (XI–XVI вв.) / Сокровища древнерусской литературы. Москва: Советская Россия. 1982. С. 187.

⁴⁵⁹ *ПСРЛ*. Т. 6: Софийские летописи. Санкт-Петербург. 1853. С. 130; Т. 8: VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург. 1859. С. 71. Т. 11. С. 167–168.

⁴⁶⁰ Jana Długosza *Dziejów Polskich...* Т. III. Р. 491.

⁴⁶¹ Polechow P. *Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda: 4/5 sierpnia 1392 – 27 października 1430* // Rocznik lituanistyczny. 5. 2019. Р. 46–47.

⁴⁶² Johann von Posilge. *Chronik des Landess Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419* // *Scriptores Rerum Prussicarum*. Bd. 3 / Herausgegeben von T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke. Leipzig. 1866. Р. 222.

⁴⁶³ Polechow P. *Itinerarium wielkiego księcia...* Р. 48 przyр. 206.

⁴⁶⁴ Белецкая О.В. *Балыклей в XIV–XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолли и Северного Причерноморья)* // Золотоордынская цивилизация. Вып. 10. Казань. 2017. С. 398–408.

контролював важливу переправу на Бузі і всю його середню течію⁴⁶⁵. Другим, імовірно, був Дашів біля злиття Бугу з Дніпром.

Тут ми підійшли до важливого моменту, коли, згідно з кримською офіційною версією другої половини XV – першої третини XVI ст., Токтамиш дав Вітовтові ярлик на володіння багатьма землями в регіоні, який нас цікавить: «*Київ зі всіма доходами, землями, водами, і пожитками їх; Луцьк з водами, землями, і зі всіма пожитками їх; Смоленськ з водами, землями, і зі всіма пожитками їх; Поділля з водами, землями, і зі всіма пожитками їх; Кам'янець з водами, землями, і зі всіма пожитками їх; Брацлав з водами, землями, і зі всіма пожитками їх; почавши від Києва і до устя моря*» (1461)⁴⁶⁶. Пізніше до переліку було додано «*Володимир з землями, водами, і зі всіма доходами і пожитками їх... Сокаль (Сокілець), Новгород (?) з землями, водами, і зі всіма пожитками і доходами їх, Черкаси, Кочибей, Маяк с землями, водами, і зі всіма пожитками їх...*» (1472)⁴⁶⁷. У 1507 р. були дописані «*Звинигородъ з выходы и з данми, и з землями, и водами... Ябу-городокъ, Балыклы, Караул, Чорный городъ, Дашовъ-городищо, Тошичи, Немир, Мушачъ, Ходоровъ, со всеми их выходы и з данми, и з землями, и водами*»⁴⁶⁸. Ярлики з «пожалуванням» цих та інших земель кримські хани видавали ще в 1513, 1514, 1517, 1520, 1532, 1535 і 1539 рр.⁴⁶⁹

З легкої руки Антонія Прохаски закріпилася думка, що ярлик видано близько 1397 р.⁴⁷⁰. Згадування Смоленська дає змогу віднести

⁴⁶⁵ Вирський Д. *Річнополитська історіографія України (XVI – сер. XVIII ст.)*. Київ. 2008. У 2-х ч. Ч. 2 (Додатки). С. 46, 78.

⁴⁶⁶ Kołodziejczyk D. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden-Boston: Brill. 2011. № 1. P. 529–530: «*Kiiov ze wszelkimi dochody, ziemiami, wodami, i pożytkami ich; Łuczko z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Smoleńsko z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Podole z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Kamieniec z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Bracław z ziemiami, wodami, i ze wszelkimi pożytkami ich; począwszy od Kiiowa do ujścia morza*».

⁴⁶⁷ Ibid. № 4. P. 539–540: «*Włodzymierz z ziemiami, wodami, i ze wszelkimi dochody i pożytkami ich... Bracław... Sokal, Nowograd z ziemiami, wodami, i ze wszelkimi pożytkami i dochody ich; Cirkassy, Koczibey, Mayakm z ziemiami, wodami, i ze wszelkimi pożytkami ich...*»

⁴⁶⁸ Ibid. № 8. P. 556–559.

⁴⁶⁹ Ibid. № 12. P. 595. № 14. P. 606. № 18–19. P. 634, 643. № 24. P. 682. № 27–28. P. 703, 713.

⁴⁷⁰ Prochaska A. *Z Witoldowych dziejów. Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 // Przegląd Historyczny*. T. XVI. Zesz. 3. 1912. P. 255–270.

його до часу після 1395 р., коли Вітовт захопив це місто, вдаючи військовий похід на Тамерлана відразу ж після поразки Токтамиша⁴⁷¹. Але тут треба виділити кілька проблем. Токтамиш був не кримським правителем, а ординським ханом. Ярлик, якщо існував, мав бути в Литві й у ставці хана, а не в Криму. Єдиною підставою для «існування» цього ярлика є виключно лише згадки в ярликах кримських ханів, починаючи з Менглі Герей (1472). І надалі тексти кримських ярликів зазнають значних змін.

Перші ярлики (1461, 1472) дійшли до нас у дефектному польському перекладі і з явною механічною компіляцією декількох текстів у їх вступній частині. У найбільш ранньому ярлику (1461) сказано лише про те, що *«перед цим брат наш старший (?) на коні спітнілому до великого князя Вітовта в Литву на гостину приїздив і велику шану мав»*. Але, по-перше, Хаджі Герей був не братом Токтамиша, а його внучатим племінником. Із братів Хаджі Герей відомий лише Джан Герей Султан, який у 1453 р. підняв бунт проти свого хана⁴⁷², але правителем він так і не став та зник із джерел. По-друге – в тексті немає жодної вказівки на те, що якийсь брат Хаджі Герей дав Вітовтові хоч якісь території. Першим, хто «пожалував» указані землі, але не Вітовтові, а Казимирові IV був, власне, сам Хаджі Герей, що ясно представлено в тексті його ярлика: *«перед усім Київ дали ми з усім на всьому до держави Литовської брату нашому великому князю Казимиру»*⁴⁷³.

Текст 1461 р. було модифіковано під Токтамиша вже за Менглі Герей, і він закріпився у подальших ярликах: *«Як предки наші: великий цар брат наш [Нур-Девлет], і великий цар Хаджі Герей, батько наш, спітнілим конем своїм до великого князя Вітовта в Литву на гостину приїздив, і велику шану мали, з милості своєї у головах Київ з багатьма державами подали. І зараз держави брату нашому князю Казимиру до Литви даємо, через великі прохання Панів Рад. І на прохання те ми учинили, як перед цим наш цар Токтамиш, і великий цар брат наш старший [Нур-Девлет], згідно з давнім рішенням»*⁴⁷⁴.

---

⁴⁷¹ ПСРЛ. Т. 35... С. 30, 51, 72–73, 121. Т. 20. Первая половина: Львовская летопись. Ч. 1. Санкт-Петербург. 1910. С. 217.

⁴⁷² Andreescu Șt. *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative // Studii și materiale de Istorie Medie*. Vol. XXI. Brăila: Istros. 2003. Anexa. № II. P. 146–148.

⁴⁷³ Kołodziejczyk D. *The Crimean Khanate... «najpierwej Kiow daliśmy ze wszem na wszem ku państwu Lytewskiemu bratu naszemu wielkiemu kniaziowi Kazimierzowi»*.

⁴⁷⁴ Ibid. *«Jako przodkowie nasi: wielki car brat nasz, i wielki car Adzigirei, ociec nasz potnyne koniem swym do wielkiego kniazia Witulta do Litwy w gościnę przyjeżdżał, i wielką uczciwość mieli, z łaski swojej w głowach Kiow z wielką państw podali. I teraz te państwa bratu naszemu kniaziowi Kazimirzowi ku*

Повертаючись до «ярлика Токтамиша», необхідно сказати, що скинутий хан перебував на повному утриманні Вітовта й не мав ніякої легітимної влади в Орді. Тому літописці, прекрасно обізнані в системі ханських пожалувань, говорять не про видачу Вітовтові ярлика, а про **договір** між ним і колишнім ханом: литовський правитель допомагає Токтамишові повернутися на правління в Орді, й за це хан підкорить йому Московський та інші улуси Русі⁴⁷⁵.

У 1399 р., заручившись підтримкою Ягайла, литовський правитель організував великий військовий похід у татарські володіння. Але 12 серпня у битві на Ворсклі Вітовт і Токтамиш були розбиті військами Ідегея і хана Тимур-Кутлуга⁴⁷⁶. У цій битві загинув Спитко із Мельштина. Слідів його діяльності на Поділлі у джерелах майже не лишилося⁴⁷⁷. Ординці розсипалися по Правобережжю Дніпра, обложили Київ, де начебто навіть «*наместники свои посадиша*»⁴⁷⁸ і, розорюючи все на своєму шляху, дійшли до Луцька. Після цього папа Боніфацій IX доручив Вроцлавському єпископові передати польському королю річну церковну десятину на оборону від татар⁴⁷⁹.

У 1400 р. Ягайло передав усе Поділля в управління своєму молодшому братові Свидригайлу з умовою підтримувати католицьку віру, передати управління замків католикам і, якщо Спитко із Мельштина повернеться з татарської неволі, повернути королеві всі пожалувані землі⁴⁸⁰. Не переймаючись умовністю володіння, Свидригайло іменує себе «*милістю Божою князь Поділля*»⁴⁸¹. Він повернув колишнім власникам їхні володіння. Уже у грамоті францисканському монастиреві в

Litwie dajemy, za wielkimi prośbami Panow Rad. I na prośbę tośmy uczynili, jako przedtym pierwjej nasz car Thochtomysz, i wielki car brat nasz starszy, wedle dawnego postanowienia».

⁴⁷⁵ ПСРЛ. Т. 4: IV. V. Новгородские и Псковские летописи. Санкт-Петербург. 1848. С. 103; Т. 5: Псковские и Софийские летописи. Санкт-Петербург. 1851. С. 251. Т. 11. С. 172. Т. 8. С. 72–73. Т. 32. С. 75–76, 148. Т. 35. С. 31, 73; Т. 6. Вып. 1: Софийская первая летопись старшего извода. Москва: Языки русской культуры. 2000. Стб. 516.

⁴⁷⁶ ПСРЛ. Т. 6... 2000. Стб. 516–518; Т. 32. С. 75–76; Т. 35. С. 31, 73; Rocznik Miechowski... P. 889; *Jana Długosza Dziejów Polskich*... Т. III. P. 494–497; Rowell C.S. *Ne visai primintinos kautynes: ka byloja saltiniai apie 1399 m. musitės Vorsklos upe?* // *Istorijos šaltinių tyrimai*. Т. 1. Vilnius. 2008. P. 67–89.

⁴⁷⁷ *Źródła Dziejowe*. Т. V: *Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*. Warszawa. 1877. P. 16; *Codex epistolaris Vitoldi*... № 136. P. 43.

⁴⁷⁸ ПСРЛ. Т. 3... 1950. С. 395.

⁴⁷⁹ Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae*... № 1042–1043. P. 771–773.

⁴⁸⁰ Kurtyka J. *Repertorium podolskie*... № 41. P. 168; *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książecznych uchwał narodowych, postawień różnych wład i urzędów*. Т. II. Wilno. 1862. № 1523. P. 112.

⁴⁸¹ Chmiel A. *Zbiór dokumentów*... № 6. P. 10–12.

Кам'янцю від 17 серпня 1400 р. серед свідків був «Грицько з Соколиця» (Hriczkone de Sokolicz)⁴⁸². Він і князь Василь Бозький фігурують як свідки і в акті пожалування домініканському монастирю в Кам'янцю: «*Wasilio duce dicto Boszki, Rincone (Гринько) de Sokolecz*»⁴⁸³.

У цей час у сусідній Молдавії, імовірно, точилася боротьба за владу, де одним із претендентів був колишній молдавський воевода Роман I Мушат. За невідомих обставин Свидригайло захопив Романа I, і той був в ув'язненні до початку грудня 1400 р., коли його випустили під поруку Івашки, сина колишнього молдавського воеводи Петра, і боярина Вилчі⁴⁸⁴.

V. Проблема генуезької присутності на Поділлі в середині XIII – в кінці XIV ст.

Досі події на Поділлі ми розглядали з огляду на відносини між татарами, русинами, молдаванами, угорцями, литовцями і поляками. Не менш цікавими, але значно темнішими є генуезько-татарські відносини на берегах Північного Причорномор'я.

Проникнення генуезців у Чорне море, так само як і представників інших італійських міст, відзначено ще у другій половині XII ст.⁴⁸⁵ Згідно з Німфейським договором від 13 березня 1261 р., в обмін на допомогу у відвоюванні Константинополя Генуя отримала від Візантії право безмитної торгівлі, звільнення від різних митних зборів на морі й на суші, в портах і на островах, під час в'їзду і виїзду, на постоях і на переходах, із товарами й без них⁴⁸⁶.

До 40-х рр. XIII ст. татаро-монголи міцно встановили свою владу в Північному Причорномор'ї, що відразу відбилося на торгівлі. Європейські купці швидко зрозуміли, що стабільна і сильна влада хана, зацікавленого в європейських товарах і податках від торгових операцій, робить їхню комерційну діяльність дуже вигідною. Зі свідчення Плано Карпіні, вже в 1246–1247 рр. захоплений татаро-монголами

---

⁴⁸² Kurtyka J. *Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich* // Roczniki Historyczne. R. 67. 2001. Aneks. № 1. P. 163.

⁴⁸³ Chmiel A. *Zbiór dokumentów...* № 6. P. 12.

⁴⁸⁴ Hurmuzaki E. *Documente privitoare...* Vol. 1. Partea 2. № 648. P. 819–820; Costăchescu M. *Documentele moldovenesti...* Vol. II. № 169. P. 617–618 (з помилковою датою 25 березня 1400 р.); *Грамоти XIV ст...* № 82. С. 147.

⁴⁸⁵ Miklosich F., Müller I. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. Vol. III. Vindobonae. 1865. № V. P. 35.

⁴⁸⁶ *Liber iurium Republicae Genevensis*. T. I // Monumenta Historiae Patriae. T. VII / Ed. Augustae Taurinorum. Torino. 1854. № 945. Col. 1350–1359; Dölger F. *Regesten der kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*. 3 Teil: Regesten von 1204–1282. München–Berlin. 1932. № 1890. P. 36–38.

Київ відвідували бреславські і австрійські купці. Він особисто зустрів італійців із Генуї, Венеції і Пізи⁴⁸⁷.

Близько 1275 р.⁴⁸⁸ у зручній бухті південно-східного узбережжя Криму з'явилася Кафа, якій судилося бути центром генуезьких факторій у чорноморському басейні. Вже влітку 1281 р. в Кафі був власний консул⁴⁸⁹. Окрім Криму генуезці відзначилися особливою активністю в гирлі Дунаю. У Вичині вони розгорнули торгівлю не пізніше 1281 р.⁴⁹⁰. У другій половині XIV ст. генуезці перенесли центр своєї активності в Килію⁴⁹¹. Ще одним центром торгівлі став Білгород (Монкастро / Мокастро / Маврокастро) чи Аккерман⁴⁹² у лимані Дністра. Присутність генуезців там відзначена на початку 90-х рр. XIII ст.⁴⁹³

Сусідство з татарами було не тільки прибутковим, а й іноді небезпечним, що відчули міста Криму в 1299, 1308, 1322 і 1328 рр. Близько 1314 р. за невідомих обставин великий торговий центр Білгород перейшов під владу болгарського царя Федора Святослава⁴⁹⁴. Характер його влади в регіоні досі залишається дискусійним⁴⁹⁵. Правління Федора Святослава в регіоні виявилось недовгим, і після 1316 р. місто знову перебувало в підпорядкуванні хана Узбека.

Якщо вивчення генуезьких поселень Криму, їх факторій у Вичині, Килії і Білгороді має велику історіографію, то про події між Дніпром і Дністром відомо набагато менше. Ми не володіємо свідченнями бодай

⁴⁸⁷ Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli...* P. 332, 399.

⁴⁸⁸ Balard M. *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle)*. T. I // ASLSP. Nuova Serie. Vol. XVIII (XCII). Fasc. I. Genova–Rome. 1978. P. 118.

⁴⁸⁹ Brătianu G.I. *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle (1281–1290)*. Bucarest. 1927. № XII. P. 79.

⁴⁹⁰ Джанов О. *Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відомості та матеріальні залишки XIII–XV ст.* // Наш Крим. Вип. III. Київ. 2017. С. 11–16; Коновалова И.Г. *Итальянские купцы в Северо-Западном Причерноморье в XIII в.* // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 год. Москва: Наука. 1989. С. 301–309; Brătianu G.I. *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions a l'histoire de la domination Byzantine et Tatare et du commerce génois sur le littoral Roumain de la Mer Noire*. Bucarest. 1935. P. 46–57.

⁴⁹¹ Pistarino G. *Notai genovesi...*; Balard M. *Gênes et l'Outre-Mer*. Tome II: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò 1360. Paris. 1980. 209 p.; Джанов О. *Нарис освоєння...* С. 16–23.

⁴⁹² Iorga N. *Studii istorice asupra Chiliei și Cetățit-Albe*. Bucarest. 1899 (1900). 419 p.; Кравченко А.А. *Средневековый город Белгород...*

⁴⁹³ Джанов О. *Нарис освоєння...* С. 25–28.

⁴⁹⁴ Хаугала Р. *В землях «Северной Татарии»...* № 157. С. 786.

⁴⁹⁵ Brătianu G.I. *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe Siècle* // Byzantion. T. II. Paris-Liège. 1925. P. 153–168; Uzelac A. *The Port of Maurocastro, Emperor Theodore Svetoslav and the Tatar Elite in the Pontic Steppes* // Исторически часопис, кн. LXV = The Historical review. Vol. LXV. 2016. С. 45–59.

про якусь колонізацію генуезцями узбережжя між гирлами Дніпра і Дністра. В Криму, в пониззі Дунаю і Дністра поселення мали хоч деякі природні перегороди, але у відкритому степу їх практично не було, а створити штучні було складно через брак придатного й доступного будівельного матеріалу. Ймовірно, генуезці й не мали особливого бажання селитися на відкритому й незахищеному просторі. Заледве не єдиним джерелом для їхньої діяльності у вказаній місцевості є середньовічні портолани – морські карти зі зображенням акваторії Чорного моря⁴⁹⁶.

За оцінкою Антона Гордеева, на різноманітних портоланах на морському березі між гирлами Дніпра і Дністра є дванадцять різних позначок: річка Дніпро (*flume de lerexe*), Цюрупинськ (сучасне м. Олешки) (*ellexe* тощо, 58 варіантів написання), Парутине (*bouo / porto de bo* тощо, 59 варіантів), Березанський лиман (*fluminda dellexe / grote de tono* тощо), невизначений (*cania / zaotri / amgra / auste / rios / f. londina / grote de toto / salina* тощо), мис Аджияськ (*pereso / barbarexe / lerxo*), Великий Аджалицький лиман (*flor de lisso / zinstra*), невизначений (*nida / marnor / mauo nero* тощо), Куяльницький лиман (*la ginestra* тощо), село Роксолани (*tarteri, marmorto / scraticia / ya. nogai / sota tizia / izera nagai / ophussa / tiraspolis*), річка Дністер (*flum turlo* і т. п.), Білгород (*mauro castro* тощо)⁴⁹⁷.

Не всі варіанти локалізації А. Ю. Гордеева правильні. Насправді «*Ellexe*» – це добре відоме за документами XIV–XV ст. поселення Ілліче, вперше його зустрічаємо на портолані близько 1296 р. «*На ранніх картах-портоланах цей топонім позначає східний острів із двох більших островів у гирлі Дніпра, водночас топонім розміщений то на острові, то на узбережжі навпроти острова. Але вже з початку XV ст. цей топонім міститься навпроти острова на лівому березі річки, іноді ближче до верхівки островів. На сучасних картах цей острів відповідає островам Черкеський, Білогрудий і Великий Потьомкін. Найімовірніше, ця назва гавані відповідає відомому за руськими літописами Олешію*»⁴⁹⁸. Літописне Олешія насправді локалізують на городищі XII–XIII ст. із багатим знаряддям, знайденим на Великопотьомкінському острові⁴⁹⁹, а Ілліче – між древньою Ольвією

---

⁴⁹⁶ Фоменко И.К. *Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в. 2-е издание.* Москва: Индрик. 2011. 424 с.; Гордеев А.Ю., Терещенко А.А. *Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV–XVII веков. 2-е издание (дополненное).* Т. 1. Киев. 2017. 425 с.

⁴⁹⁷ Гордеев А.Ю., Терещенко А.А. *Топонимия побережья...* С. 358–369. Пор.: Фоменко И.К. *Номенклатура географических названий Причерноморья по морским картам XIII–XVII вв. // ПСВ. Вып. 5.* Санкт-Петербург. 2001. С. 52–54.

⁴⁹⁸ Гордеев А.Ю., Терещенко А.А. *Топонимия побережья...* С. 374.

⁴⁹⁹ Сокульский А.Л. *К локализации летописного Олешья // СА. № 1.* 1980. С. 64–73.

і сучасним м. Очаків на правому березі Бузького лиману, а не в районі Цюрупинська. Тобто локалізація цікавих для нас топонімів за свідченнями портоланів – доволі умовна.

Якоб фон Зандарт (Jakob Sandart). Карта Червоної Русі, Поділля, Волині та України. Nuremberg. 1687

«*Porto de bo*» локалізується також дуже умовно, в районі сучасного с. Парутине, на території якого міститься Ольвія. Уперше на відомих портоланах він фігурує в 1311 р. і «означає західний острів із двох великих островів у гирлі Дніпра, при цьому топонім розміщується постійно на острові. На малюнку на картах точно посередині Кінбурнської коси міститься центральне гирло головного рукава Дніпра, який і ділить цю місцевість на два великі острови». В цьому разі важливо вказати, що на багатьох портоланах зазначено, що це саме порт⁵⁰⁰. Як співвіднести Ілліче і близький до нього «*porto de bo*» без додаткових археологічних досліджень, відповісти складно. Попередньо можна сказати, що за один кілометр із заходу від імовірного місця локалізації Ілліче було знайдено «багато фрагментів посудин, укритих різноколірною поливою XIV–XV ст.»⁵⁰¹ і його, ймовірно, треба пов'язати із середньовічним поселенням Аджиголь-1⁵⁰².

Важко точно відповісти, чи були в місцях решти позначок стаціонарні поселення, чи це просто якірні стоянки. У Хаджибейському

⁵⁰⁰ Гордеев А.Ю., Терещенко А.А. *Топонимия побережья...* С. 374–375.

⁵⁰¹ Фабрициус И.В. *Археологическая карта...* С. 69.

⁵⁰² Буйських С.Б., Ієвлев М.М. *Про осіле населення Понизь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст.* // *Археологія*. № 4. Київ. 1991. С. 93–98.

лимані знайдено декілька середньовічних якорів вагою до 40 пудів⁵⁰³. Серед них – один із Лиманського району Одеської обл. за 4–5 миль від моря, датований XIII ст.⁵⁰⁴ Тоді пересип ще не закривав лиман і судна могли підніматися ним. На місцевості, де означено «*zinestra*», ймовірно, на місці сучасної Одеси, під час розкопок досі було знайдено здебільшого фрагменти бідної червоно-жовто-стрічкової кераміки, датованої другою половиною XIV ст., й незначну кількість дорогої селадонної. Це дало підстави деяким авторам припустити, що тут було невелике не італійське, а татарське селище чи, за висловом Андрія Добролюбського, «*великим золотоординським кочовищем чи стійбищем*»⁵⁰⁵. Проте, як було сказано вище, цих знахідок мало для ствердження, що в цьому місці було стаціонарне поселення.

Історія Ілліче вивчена відносно добре. Спробу Миколи Руссева⁵⁰⁶ ототожнити його з містом «*Олешеск*», записаного укладачем «Списку міст руських» у розділ «*a se грады Литовские*»⁵⁰⁷ і тим самим вказати на його підпорядкування ВКЛ, не можна визнати вдалою. Ще Михайло Тихомиров вказав, що там ідеться про Олеську волость Брацлавського повіту ВКЛ⁵⁰⁸. Назва ж походить від одного з варіантів італійської назви р. Дніпро – Ілліче (Еліче і т. п.)⁵⁰⁹.

Ілліче локалізують на городищі Дніпровське-2 на Правобережжі Дніпро-Бузького лиману за шість кілометрів від Ольвії. Воно складається з двох частин, розділених глибокою балкою: більшої північно-східної п'ятикутної форми з площею на сьогодні 0,85 га і меншої південно-західної трикутної 0,25 га. Північно-східний бік городища на

---

⁵⁰³ Брун Ф. *О судьбе местности занимаемой Одессой* // Брун Ф. Черноморье... С. 163, прим.

⁵⁰⁴ Позивай Т. *Пам'ятки Золотоординського часу на території сучасної Одещини (матеріали до археологічної карти)* // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 14. Кіровоград. 2011. С. 28; *402 заседание императорского Одесского Общества истории и древностей* // ЗООИД. Т. 29. Одесса. 1911. С. 23–24.

⁵⁰⁵ Добролюбский А. «*Я попал в какой-то другой мир...*»... С. 29–30; Добролюбский А.О. *Остатки и следы Джинестры...* С. 200; Добролюбский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В. *Борисфен. Хаджибей. Одесса...* С. 153–154, рис. 9.1, 11.1; Добролюбский А.О., Красножон А.В. *Турецкий поселок...* С. 468.

⁵⁰⁶ Руссев Н.Д. *Олешье, или Илличе – белое пятно на фоне темных веков* // Libra. Одеса. 2014. С. 75.

⁵⁰⁷ *ПСРЛ*. Т. 23... Приложение 1-е. С. 164 та ін.

⁵⁰⁸ Тихомиров М.Н. «*Список русских городов дальних и ближних*» // Исторические записки. Т. 40. Москва. 1952. С. 241.

⁵⁰⁹ Desimoni C. *Nuovi Studi sull' Atlante Luxoro* // ASLSP. Vol. V. Fasc. I. Genova. 1867. P. 247–248; Иосафат Барбаро. *Путешествие в Тану* // Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. / Вст. статьи, подготовка текста, пер. и ком. Е.Ч. Скржинской. Ленинград: Наука. 1971. С. 137; Гордеев А.Ю., Терещенко А.А. *Топонимия побережья...* С. 358–371.

урвистому плато звернений до лиману та омивається водами річки⁵¹⁰. Висота урвища 42 м. Кожна з частин городища обнесена валами, які дуже постраждали ще до 1913 р., на думку Віктора Гошкевича, в результаті розкопок з метою добутку каменю⁵¹¹.

Коли й чому виникло Ілліче, невідомо. Археологічні дослідження проведено недостатньо. Якщо поселення було італійським, то навряд чи б його жителі пережили 1344–1346 рр., коли хан Узбек намагався позбутися італійців у Орді, або воно було засноване пізніше.

Відомо, що в 1374 р. там проживали генуезці на чолі з консулом⁵¹², але в 1381 р. «паном округу» Ілліче був якийсь татарин Акбога (*Acboga*). Кафська влада вела з ним листування і уклала договір на поставку 400 модіїв проса, тобто 112,6 т⁵¹³. Це важливий для історії регіону факт і досі не отримав гідного поцінування дослідників, адже зібрати й доправити для вантажіння понад сто тон проса було зовсім нелегко. Можна припустити, що в Ілліче була власна сільська округа з осілим населенням землеробів досі невідомого походження, або активну участь у землеробстві кочових татар, або те й інше разом. За декілька років значення поселення, ймовірно, зросло, і в 1390 р. у кустодії (окрузі) Газарії, поряд із такими великими поселеннями, як Кафа, Солдая, Чембало, Солхат і Карасу (м. Білогірськ), згадано конвент францисканців і в Ілліче (*Ylice*)⁵¹⁴. Чи був Ілліче XIV ст. тільки сільськогосподарським додатком великих поселень Криму, чи в його функції входила ще переправа людей і товарів через лиман, невідомо.

Там, де генуезці мали факторії, сліди їхньої діяльності залишилися не тільки в письмових джерелах, а й далеко за їх межами, в монетних скарбах. Одним із таких є скарб у с. Цецора (рум. *Țuțora*)⁵¹⁵,

⁵¹⁰ Буйських С.Б., Ієвлев М.М. *Про осіле населення...* С. 99; Бураков А.В. *Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2* // Археологія. № 4. Київ. 1991. С. 105.

⁵¹¹ Фабрициус И.В. *Археологическая карта...* С. 68–69.

⁵¹² Пономарев А.Л. *Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374* // ПСВ. Вып. 6. Санкт-Петербург, 2005. С. 49, 71, 89.

⁵¹³ Джанов А.В. *Каффа и Крым...* С. 70, 71, 80, 87. Приложение 2: Книга массарии Каффы 1381 г. (МС 1381). С. 203 f 63r. С. 206 f 64r. С. 208 f 65v. С. 221 f 130v.; Джанов О. *Нарис освоєння...* С. 30; Balard M. *La Romanie genoese...* P. 399 nota 55; *Notes et extraits...* P. 14. Fol. 64.

⁵¹⁴ Golubovich G.P. *Biblioteca bio-bibliografica delle Terra Santa e dell'Oriente franciscano*. Т. II: Addenda al sec. XIII, e fonti pel sec. XIV. Quaracchi–Firenze. 1913. P. 272.

⁵¹⁵ Дергачева Л., Джесмеджиян А. *Клад монет XIV века из села Цуцора (република Молдова) и его значимость для истории генуэзских колоний в Северном Причерноморье* // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 7. Москва: Внешторгиздат. 2018. С. 134–149.

саме в тому місці, де був брід через р. Прут⁵¹⁶. Нічого схожого на Великому Поділлі, й навіть в Ілліче⁵¹⁷, не знайдено. Відсутність якихось знахідок у більшій частині місць, відзначених на портоланах, говорить про те, що вони служили для європейських мореходів, імовірноше, орієнтирами, де можна було сховатися від негоди, здійснити ремонт судів, запастися прісною водою тощо, ніж об'єктами економічного інтересу. Але не можна виключити й того, що рештки ймовірних поселень було розібрано вщент, як у XVI–XVIII ст. робили османи для своїх укріплень, а в XVIII–XIX ст. – колоністи, які заселяли південноукраїнські землі.

Література

- 402 заседание императорского Одесского Общества истории и древностей // ЗООИД. Т. 29. Одесса. 1911. С. 23–27.
- Абдулгаффар Кырыми. *Умдет ал-ахбар*. Книга 1: Транскр., факсимиле / Транскр. Дерья Дерин Пашаоглу // Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage. Вып. 1. Казань. 2014. 420 с.
- Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. *Древности Старого Орхоя. Золотоордынский период*. Кишинев: Штиинца. 1981. 99 с.
- Абызова Е.Н., Травкин С.Н. *Некоторые особенности медных джучидских монет с поселения Костешты (Бесарабия)* // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 1. Донецк: ДонГУ. 2000. С. 351–359.
- Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Т. 1. 1340–1506. Санкт-Петербург. 1846. IV+375+24+15 с.
- Андріяшев О. *Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку* // Записки історико-філологічного відділу. Т. XX. Київ. 1928. С. 95–128.
- Андріяшев О. *Літописне Болохово і Болохівські князі* // Науковий збірник за рік 1929. Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук (раніш Записки Українського наукового товариства в Києві). Том. 32. Київ: Державне вид-во України. 1929. С. 20–31.
- Археологическая карта Башкирии* / Ред. кол. О.А. Бадер, Н.А. Мажитов, А.П. Смирнов. Москва: Наука. 1976. 262 с.
- Атанасов Г. *Добруджанското деспотство. Към политическата, икономната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век*. Велико Търново: Фабер. 2009. 496 с.

---

⁵¹⁶ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I... № 278. P. 394; Costăchescu M. *Documentele moldovenești...* Vol. II. № 135. P. 508.

⁵¹⁷ На території городища знайдено лише декілька татарських монет, але немає жодної старшої XV ст. Господаренко О.В., Олейниченко Е.В. *К проблеме локализации замка Лериче-Илличе в свете новых нумизматических находок* // Древнее Причерноморье. Вып. X. Одесса. 2013. С. 187. Рис. 1. С. 188.

- Атанасов Г.Г., Павлов П.Х. *Tataro-Bulgarica – три этюда о болгарско-татарских контактах на Нижнем Дунае в XIII–XIV вв.* // Археология евразийских степей. Вып. 13: Материалы конференции «Идель–Алтай: истоки евразийской цивилизации». I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей (г. Казань 7–11 декабря 2009 г.). Казань: Фолиант. 2011. С. 23–27.
- Бакалець О. «Подольські полугрошики» Костянтина Коріатовича кінця XIV ст. в скарбах Поділля: топографія знахідок // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 29–30. Київ. 2019. С. 129–154.
- Белецкая О.В. *Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений* // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 4. Менск. 2008. С. 96–108.
- Белецкая О.В. *Балыклей в XIV–XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья)* // Золотоордынская цивилизация. Вып. 10. Казань. 2017. С. 398–408.
- Березин И. *Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея с введением, переписью, переводом и примечаниями.* Казань. 1851. 56 с.
- Білецька О. *Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області.* Одеса: Астропринт. 2004. 416 с.
- Бокій Н.М., Козир І.А. *Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині* // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001. Київ. 2002. С. 90–93.
- Бокій Н., Козир І. *Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація)* // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. Київ. 2003. С. 41–84.
- Бокій Н., Козир І., Позивай Т. *10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині* // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиця. Кіровоград. 2006. С. 4–18.
- Бокій Н.М., Козир І.А. *Золотоординське м. Торговиця на Південному Бузі: етнокультурні особливості* // Гуржіївські історичні читання. Київ. 2007. С. 101–105.
- Борисенко В. *Синьоводська битва 1362 р. – початок творення нового евразійського простору* // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 6. Історичні науки. Вип. 9: Ювілейний випуск до 70-річчя проф. Борисенка В.Й. Київ. 2012. С. 274–275.
- Борисов Н.С. *Дмитрий Донской.* Москва: Молодая гвардия. 2014. 507 с.
- Боталов С.Г. *Кэшэнэ (кесене)* // Уральская историческая энциклопедия. 2-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург. 2000. 640 с.

- Брун Ф. *О судьбе местности занимаемой Одессой* // Брун Ф. Черно-морье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Часть I. Одесса. 1879. С. 160–188.
- Будилович А.С. *Обзор областей западного и южного славянства, с включением червонорусских в орографическом и гидрографическом отношениях*. Санкт-Петербург. 1886.
- Буйських С.Б., Іевлев М.М. *Про осіле населення Понизь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст.* // Археологія. Київ. 1991. № 4. С. 89–104.
- Булатович С.А. *Джучидские монеты из Белгорода-Днестровского* // Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). Киев: Наукова думка. 1986. С. 117–120.
- Бураков А.В. *Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2* // Археологія. Київ. 1991. № 4. С. 105–109.
- Бурцев И. *«Татарские места»* // Ислам в Центрально-Европейской части России: энциклопедический словарь / Серия «Ислам в Российской Федерации». Выпуск IV. Москва–Нижний Новгород; Медина. 2009. С. 278–280.
- Бурян А.Н., Дергачева Л.В., Рабинович Р.А., Тельнов Н.П. *Первые археологические исследования на поселении Тарасова (Молдова)* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2009. С. 199–215.
- Бырня П.П., Руссев Н.Д. *Гончарный комплекс XIV в. из Старого Орхья* // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев: Штиинца. 1988. С. 122–131.
- Бырня П.П., Руссев Н.Д. *Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки)* // Stratum plus. № 6: Время денег. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса. 1999. С. 176–262.
- Бырня П.П., Рябой Т.Ф. *О типах погребального обряда золотоордынского города Шехр ал-Джедид* // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века (25–30 мая 1998 г.): Материалы IX международной науч. конф. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. пед. ун-та. 2001. С. 148–151.
- Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. *Україна на стародавніх картах*. Т. 1: Кінець XV – перша половина XVII ст. Київ. 2006. 208 с.
- Василенко В. *Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східноєвропейських історіографіях XIX – першої третини XX ст.* Дніпропетровськ. 2006. 660 с.
- Вашари И. *Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого* // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Вып. 3. Казань: Фэн. 2010. С. 22–30.
- Веселовский А.Н. *Из истории романа и повести. Материалы и исследования*. Вып. 1: Греко-Византийский период // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Т. 40. № 2. Санкт-Петербург. 1886. LXXX+511 с.
- Вінниченко О. *Звідки взялися князі Химські (Причинок до генеалогії брацлавської шляхти XV–XVII ст.)* // Генеалогія. Вип. I. Київ. 2013. С. 81–103.

- Виногородська Л.І. *Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків Побужжя* // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 571: Держава та армія. Львів. 2006. С. 74–84.
- Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля*. Вип. І. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. До 800-річчя Губина. Київ–Кам'янець–Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів. 2004. 207 с.
- Вирський Д. *Річнополитська історіографія України (XVI – середина XVIII ст.)*: у 2 ч. Ч. 2 (Додатки). Київ. 2008. 446 с.
- Волков М. *Сборник граммат* // ЗООИД. Т. 4. 1860. С. 183–236.
- Волощук М. *Problem tytułarnego konfliktu monarchów Węgier i Polski o ziemię Halicką w końcu XIV w.* // Jogailos ir Vytauto laikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osioms metinėms. Kaunas. 2011. P. 149–156.
- Гагаузско-русско-молдавский словарь*. Москва: Советская энциклопедия. 1973. 664 с.
- Галенко О. *Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р.* // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ. 2005. С 136–143.
- Галицько-Волинський літопис* // Дослідження. Текст. Коментарі. За ред. М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка. 2002. 400 с.
- Гарустович Г.Н. «Теория мавзолеев» или региональные особенности культового мемориального зодчества Урало-Поволжья эпохи Золотой Орды (исторические и этнографические аспекты проблемы) // Золотоордынское обозрение. Т. 2, № 4. 2014. С. 95–119.
- Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії* / Пер. о. Юрія Мицика. Київ: Києво-Могилянська академія. 2007. 1006 с.
- Ґедзь Т. *До питання про дніпровське Білобережжя* // <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzha.html>
- Гійом Левассер де Боплан. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен*. Київ: Наукова думка. 1990. 256 с.: іл.
- Гончаров Е.Ю., Кривенко А.В. *Несколько новостей о джучидских пулах XIII–XIV вв. из Днестровско-Дунайского региона* // Двадцатая всероссийская нумизматическая конференция (Великий Новгород 16–20 апреля 2019 г.): Тезисы докладов и сообщений. Москва. 2019. С. 59–61.
- Гордеев А.Ю., Терещенко А.А. *Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV–XVII веков*. 2-е издание (дополненное). Т. 1. Киев. 2017. 425 с.
- Горский А.А. *Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII–XV в.)* // Средневековая Русь. Часть 1. Москва: Российское университетское изд-во. 1996. С. 76–110.

- Горский А.А. *Московско-ордынський конфлікт 80-х гг. XIV века. Причини, особенности, результаты* // Отечественная история. № 4. 1998. С. 15–24.
- Горский А.А. *От земель к великим княжениям: «примысль» русских князей второй половины XIII–XV в.* Москва: Индрик. 2010. 176 с.
- Горский А.А. *Москва и Орда.* Москва: Наука. 2000. 214 с.
- Господаренко О.В., Олейниченко Е.В. *К проблеме локализации замка Лериче-Илличе в свете новых нумизматических находок* // Древнее Причерноморье. Вып. X. Одесса. 2013. С. 185–190.
- Гошкевич В.И. *Погребения, датированные джучидскими монетами. Из раскопок И.Я. Стемпковского* // Вісник одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук. Ч. 4–5 (секція археологічна). Одеса. 1930. С. 104–111.
- Грамоти XIV ст.* / Упор., вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пещак. Київ: Наукова думка. 1974. 250 с.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. 478 с.
- Греков И.Б. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.).* Москва: Наука. 1975. 519 с.
- Григорьев А.П. *Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений* // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. VII. Ленинград. 1983. С. 9–54.
- Григорьев А.П. *Проезжая грамота Тайдулы от 1354 г. (Реконструкция содержания)* // Востоковедение: филологические исследования. Вып. 18. // Ученые записки СПбГУ. № 429. Серия востоковедческих наук. Вып. 34. Санкт-Петербург. 1993. С. 149–154.
- Григорьев А.П., Григорьев В.П. *Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции.* Историческое исследование. Санкт-Петербург. 2002. 276 с.
- Григорьев А.П. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. Источниковедческий анализ золотоордынских документов.* Санкт-Петербург. 2002. 276 с.
- Гринберг М. *Литовское посольство в Золотую Орду в 1348 г.: предпосылки и последствия* // Золотоордынское обозрение. Т. 6. № 3. 2018. С. 504–527.
- Гринберг М. *Последняя осада Каффы (1346–1347) ханом Джанибеком и Черная смерть: к вопросу о достоверности источников и хронологии* // Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII–XVI вв.). Сборник научных статей. Казань. 2018. С. 75–89.
- Груша А. *Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча 1391 г.* // Беларускі гістарычны агляд. Т. 8. Сп. 1–2. 2001. С. 123–135.
- Груша А. *Когда и почему «русские» писари королей польских и великих князей литовских стали писать скорописью?* // Lituanistyka i wschodoznawstwo. Studia dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Pietkiewiczowi. Poznań. 2020. P. 79–89.

- Грушевський М. *Історія України-Руси*. Том IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ: Наукова думка. 1993. 535 с.
- Грушевский М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Киев. 1891. XVI+520 с.
- Грушевский М. *Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.)*. Киев. 1894. VI+604 с.
- Грушевський М. *Опис подільських замків 1494 р.* // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. VII. Кн. 3. Львів. 1895. С. 1–18.
- Грушевський М. *Хронологія подій Галицько-Волинської літописі* // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Т. 41. Львів. 1901. С. 1–72.
- Грушевський М. *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України* // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 63. Кн. 1. Львів. 1905. С. V+46.
- Грушевський М. *Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? Критична замітка* // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 70. Кн. 2. Львів. 1906. С. 71–72.
- Гульдман В.К. *Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологи ческой карты Подольской губернии)*. Каменец-Подольский. 1901. VII+401, LVII+2 с.
- Дашкевич Н. *Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях*. Киев. 1876. 61 с.
- Дашкевич Я. *Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст.* // Україна в минулому. Випуск 5. Київ–Львів. 1994. С. 33–65.
- Дашкевич Я. *Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст.* // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. Вип. 10. Львів. 2006. С. 112–121.
- Дергачева Л., Джесмеджиян А. *Клад монет XIV века из села Цуцора (республика Молдова) и его значимость для истории генуэзских колоний в Северном Причерноморье* // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 7. Москва: Внешторгиздат. 2018. С. 134–149.
- Десей О. *Обоснование Ақтава из Золотой Орды в Оттоманской империи во времена Йылдырыма Баязида* // Золотоординская цивилизация. Вып. 3. Казань: Фэн. 2010. С. 202–209.
- Джанов О. *Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відмітки та матеріальні залишки XIII–XV ст.* // Наш Крим. Вип. III. Київ. 2017. С. 10–38.
- Джанов А.В. *Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы)* // Сугдейський збірник. Київ. 2018. Вып. 1 (VII). С. 44–303.
- Джанов А.В. *Татарско-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов* // Золотоординское обозрение. 2020. Т. 8. № 4. С. 675–713.
- Джувейни Ала-ад-Дин Ата-Мелик. *Чингисхан. История завоевателя мира* / пер. с текста Мизры Мухаммеда Казвини на англ. яз.

- Д. Бойла; пер. с англ. Е.Е. Харитонова. Москва: МАГИСТР-ПРЕСС. 2004. LXI+689 с.
- Діденко О.П. *Уманщина на картах Г. Боплана* // Историко-географічні дослідження в Україні. Київ. 1988. С. 84–89.
- Добролюбский А.О. *Древности средневековых кочевников в Нижнем Поднестровье (материалы раскопок И.Я. Стемповского)* // Курганы в зонах новостроек Молдавии. Кишинёв. 1984. С. 153–174.
- Добролюбский А.О., Красножон А.В. *Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2000. С. 459–476.
- Добролюбский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В. *Борисфен. Хаджибей. Одесса*. Одесса–Кишинев: Бизнес-Элита. 2002. 272 с.
- Добролюбский А.О. *Остатки и следы Джинестры на одесских берегах* // Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII. Одеса. 2018. С. 199–207.
- Добролюбский А. *«Я попал в какой-то другой мир...»* // Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. № 3 (82). Одесса. 2020. С. 28–42.
- Довженок В.Й. *Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя* // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР. Том X. 1961. С. 175–193.
- Документи Брацлавського воеводства 1566–1606 років* / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. Львів. 2008. 1217 с.
- Дорош М.Н. *Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли*. Вінниця. 2009. 188 с.
- Дорош М. *Маршрут походу русько-литовського війська 1362 р. – ключ до локалізації літописного Корчева, Синьої Води, Білобережжя, Торговиці та Звенигорода* // Военна історія. № 4 (58). Київ. 2011. С. 30–43.
- Дорош М.Н. *Битва на Синій Воді 1362 року (або таємниця річки Снівводи)*. Вінниця. 2011. 212 с.
- Доўнар-Запольскі М.В. *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах* / Помнікі гістарычнай думкі Беларусі. Менск. 2009. 758 с.
- Дрон И.В. *Гидронимы гагаузов Молдавской ССР (субстраты – «золотоордынский» и буджакско-ногайский)* // Советская тюркология. Баку. 1987. № 2. Март-апрель. С. 53–61.
- Дрон И.В. *Гагаузские географические названия: (Территория Пруто-Днестровского междуречья)*. Кишинев: Штиинца. 1992. 184 с.
- Дружинин Е.Г., Петров П.Н. *Данги Ыанги шехра ал-Махруса 765–770 / 1363–1369 гг.* // Нумизматика Золотой Орды. № 6. 2016. С. 56–65.
- Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* / Подг. к печати Л.В. Черепнин. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. 586 с.
- Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой* // Куликовская битва. Москва: Наука. 1980. С. 174–213.
- Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* Издание третье. Москва: КРАСАНД. 2010. 248 с.

- Ельников М.В. *Резиденція Беклярбека Мамая і місто Орду (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища)* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 36. Запоріжжя. 2013. С. 28–32.
- Ельников М.В. *Клад дирхемов из окрестностей золотоордынского городища Большие Кучугуры* // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. Збірник наукових статей. Київ-Полтава. 2014. С. 79–93.
- Ельников М.В., Тихомолова И.Р. *Тисненая керамика городища Большие Кучугуры* // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Казань–Кишинев. 2017. С. 353–362.
- Еремия А.И. *Географические названия рассказывают*. 2-е изд., переработанное и дополненное. Кишинев: Штиинца. 1990. 196 с.
- Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка. 1985. 253 с.
- Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка. 1985. 253 с.
- Жосану В. «Constantino et Petro vavvoda». *Заметки для постановки вопроса в новом ключе* // Stratum plus. № 5: Русское время. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2009. С. 539–543.
- Журавель А.В. *Что такое осенина?* // Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Часть II. Материалы XXV Международной научной конференции (Москва 31 января – 2 февраля 2013 г.). Москва. 2013. С. 301–303.
- Зайончковский Ю.В. *Джучид Бек-Булат по данным письменных и нумизматических источников* // Золотоордынское обозрение. Т. 4. № 3. 2016. С. 534–551.
- Зиливинская Э. *Мавзолеи западных районов Золотой Орды* // Крымское историческое обозрение / Crimean Historical Review. Казань-Бахчисарай. 2014. № 1. С. 256–281.
- Зиливинская Э. *Архитектура и искусство в Золотой Орде* // Золотая Орда в мировой истории. Казань. 2016. С. 479–483.
- Ибн Арабшох. *Ажойб ал-Мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари)*. 1 китоб. Тошкент: Мехнат. 1992. 362 бет.
- Иосафат Барбаро. *Путешествие в Тану* // Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. / Вст. статьи, подготовка текста, пер. и ком. Е.Ч. Скржинской. Ленинград: Наука. 1971. С. 113–187.
- История монголов инока Магакии, XIII в.* / Пер. и комм. К.П. Патканова. Санкт-Петербург. 1871. X, 106 с.
- Исхаков Д.М. *Одно из важных наблюдений Ибн Баттуты по внутреннему устройству Золотой Орды* // Золотоордынское наследие. Вып. 2. Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова (г. Казань, 29–30 марта 2011 г.). Казань. 2011. С. 21–27.

- Казаров А., Кривенко А. *Находки золотоордынских монет Сакчи в Молдове и в Украине. Новый монетный двор – Акча Керман* // Revista arheologică. Serie nouă. Chişinău. Vol. VI. № 2. 2010. P. 139–146.
- Камалов И.Х. *Отношения Золотой Орды с Хулагуидами* / Пер., ред. И.М. Миргалеева. Казань. 2007. 108 с.
- Капустін К.М. *Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпряниці середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.)* // Археологія. № 4. Київ. 2011. С. 119–127.
- Карпов С.П. *Кризис Таны 1343 г. в свете новых источников* // ВВ. Т. 55 (80). Ч. 1. Москва. 1994. С. 121–126.
- Келембет С. *Князі Несвізькі, Збараські та Вишневецькі – нащадки чернігівських Ольговичів?* // Сіверянський літопис. № 3 (129). 2016. Травень-червень. С. 3–17.
- Келембет С. *Любарт-Дмитро Гедимінович: перший шлюб і династичні права на Галицько-Волинське князівство* // Ruthenica. Т. XV. Київ. 2019. С. 141–167.
- Кириакос Гандзакеци. *История Армении* / Пер., предисл. и коммент. Л.А. Ханларян. Москва: Наука. 1976. 357 с.
- Книга большому Чертежу* / Изд., ред. К.Н. Сербиной. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. 230 с.
- Книга посольская метрики Великого княжества Литовского* / Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. Москва. 1843. XX+480 с.
- Кобаль Й. *Федір Корятович у світлі нових джерел* // Carpatica – Карпатика. Вип. 32: Науковий збірник, присвячений світлій пам'яті педагога і вченого Томаша Сопка. Ужгород: Ліра. 2005. С. 75–115.
- Козир І., Позивай Т. *Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008–2009 рр.* // Археологічні дослідження в Україні. Київ. 2010. С. 201–204.
- Козир І. *Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу* // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 13. Кіровоград. 2010. С. 6–14.
- Козир І.А., Чорний О.В. *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел* // Український історичний журнал. Київ. 2012. № 2. С. 11–27.
- Козир І. *Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року* // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 20. Кіровоград. 2014. С. 10–21.
- Козырь И.А. *Город Синяя вода на реке Синяя вода: в поисках доказательства* // Золотоордынская цивилизация. Научный ежегодник. № 7. Казань. 2014. С. 189–198.
- Козловський А. *Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст.* // Ruthenica. Т. I. Київ. 2002. С. 128–133.
- Козубовський Г.А. *Дані нумізматики про торговельні шляхи в Україні в середині XIV ст.* // Археологія. № 3. Київ. 2012. С. 75–82.

- Коновалова И.Г. *Итальянские купцы в Северо-Западном Причерноморье в XIII в.* // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1987 год. Москва: Наука. 1989. С. 301–309.
- Кравченко А.А. *Средневековый город Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.)*. Киев: Наукова думка. 1986. 128 с.
- Кравченко Э.Е. *Памятники оседлого населения XI–XIV в. в среднем течении Сиверского Донца* // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 1. Донецк: ДонГУ. 2000. С. 75–100.
- Кордуба М. *Молдавсько-польська границя на Покуття до смерті Стефана Великого* // Науковий збірник присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів. 1906. С. 158–184.
- Котляр Н.Ф. *Левантийская торговля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим данным* // Нумизматика и эпиграфика. Москва: Наука. 1966. Т. VI. С. 135–148.
- Крамаровский М.Г. *Солхат и Мамай во второй половине 70-х – 80-е гг. XIV в.* // Золотоордынское наследие. Вып. 2. Мат. второй Междунар. науч. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова (Казань, 29–30 марта 2011 г.). Казань: Фолиант. 2011. С. 7–17.
- Кривенко А.В., Казаров А.А. *Джучидские монеты Сакчи из находок на городище Костешты в Молдове* // Stratum plus. № 6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2010. С. 201–209.
- Куза А.В. *Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников*. Москва: Христианское изд-во. 1996. 254 с.
- Кузьмин В.А. *Восточная Европа и поражение Великого княжества Литовского в битве на р. Стреле 2 февраля 1348 г.* // Studia Historica Europe Orientalis. Вып. 5. Минск. 2012. С. 89–100.
- Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть*. Дослідження. Тексти. Львів: Наукове товариство імені Шевченка. 2004. 1283 с.
- Кучера М.П. *Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі* // Археологія. Т. XIX. Київ. 1965. С. 201–214.
- Кучкин В.А. *Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата* // Средневековая Русь. Вып. I. Москва: Российское университетское изд-во. 1996. С. 5–57.
- Кучкин А.В. *Договорные грамоты московских князей XIV в. Внешнеполитические договоры*. Москва: Древлехранилище. 2003. 367 с.
- Латышев В.В. *Заметки к христианским надписям из Крыма. II и III (продолжение статьи XX тома)* // ЗООИД. Т. XXI. 1898. С. 225–254.
- Лебедев В.П. *Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды* // Вестник одесского музея нумизматики. Одесса. 2000. С. 10–56.
- Леонтович Ф.И. *Очерк истории литовско-русского права. VII (окончание)* // ЖМНП (седьмое десятилетие). Часть ССХСII. Март. Санкт-Петербург. 1894. С. 1–76.

- Лицкевич О.В. *Ольгердиана: о некоторых фальсификатах и утраченных документах Великого княжества Литовского (литовско-московских договорах 1340–1380-х гг.)* // *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*. Вып. 13. Мінск. 2011. С. 87–108.
- Лицкевич А.У. *Атручэнне князя Скіргайлы ў Кіеве (1395 год). Гістарычны каментарый і праблема аўтарства другой часткі «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх»* // *Arche*. 2012. № 3. С. 8–52.
- Литвинова Л.В. *Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця)* // *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* Київ. 2003. С. 85–94.
- Литвинова Л.В. *Население Нижнего Поднепровья в XIII–XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка)* // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 1. Донецк. 2000. С. 369–379.
- Лурье Я.С. *Две истории Руси XV века. Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. 1994. 240 с.
- Магистр Рогерий. *Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами* / пер. Досаев А.С. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. 2012. 304 с.
- Майоров А.А. *К вопросу о тульском баскачестве на землях северо-восточной части Черниговского княжества XIII–XIV вв.* // *Золотоордынское обозрение*. Т. 8. № 1. 2020. С. 67–86.
- Майоров А.В. *К спорам о времени возникновения Молдавского княжества* // *Русин*. № 3 (33). 2013. С. 32–83.
- Макаров Д.В. *Тьмы и «татарские места» Центральной России* // *Средневековые тюрко-татарские государства*. Выпуск 2. Казань: Ихлас. 2010. С. 81–83.
- Марков А. *Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа*. Санкт-Петербург. 1896. IV+872 с.
- Маслова С.А. *Даруги и баскаки: соотношение должностей* // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 4 (58). 2014. С. 23–36.
- Мехмед Нешри. *Огледало на света. История на османския двор* / Стъст. и прев. М. Калицин. София: Отечественият фронт. 1984. 420 с.
- Микульский Ю.Н. *Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г.* // *Беларуская даўніна*. Вып. 1. Мінск. 2014. С. 147–150.
- Миргалеев И.М. *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*. Казань: Алма-Лит. 2003. 164 с.
- Михайловський В. *Васальні стосунки князів Кориатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським* // *Український історичний журнал*. № 4. Київ. 2010. С. 4–15.
- Михайловський В. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI століття*. Київ: Темпора. 2012. XXII+450 с.
- Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года: (преимущественно по летописям)*. Киев. 1885. 388+II+XXXII с.

- Моця О.П. *Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи* // Український історичний журнал. № 2. Київ. 2012. С. 4–10.
- Мусин А. *Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Теребовлей* // Княжа доба: історія і культура. Княжий Львів 1256–2016. Вип. 11. Львів. 2017. С. 95–119.
- Мустакимов И.А. *Об одном списке «Дафтар-и Чингиз-наме»* // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 1. Казань. 2009. С. 122–131.
- Мыськов Е.П. *Политическая история Золотой Орды (1236–1313 гг.)*. Волгоград: Изд-во ВолГУ. 2003. 178 с.
- Мыщ В.Л. *Битва на Синей Воде в 1363 г. Тумарх Хутайни мангунской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Дмитрий* // АДСВ. Вып. 32. Екатеринбург. 2001. С. 245–256.
- Мыщ В.Л. *Битва на Синей Воде 1363 г. в историографии средневекового Крыма* // Археологічний літопис Лівобережної України. № 1. 2002. С. 106–111.
- Насонов А.Н. *Монголы и Русь. История татарской политики на Руси* // Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Монголы и Русь. Санкт-Петербург: Наука. 2006. 412 с.
- Николае Е. *Две монеты финальной стадии золотоордынского господства к западу от Днестра* // Stratum plus. Вып. 6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса. 1999. С. 142–146.
- Николае Е., Чокану М. *Клад серебряных монет Золотой Орды, обнаруженный в Иванче (Орхейский район, Республика Молдова)* // Stratum plus. № 6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2005–2009. С. 310–319.
- Нудельман А.А. *К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV – начале XVI вв. (По материалам кладов)* // Карпато-дунайские земли в средние века. Кишинев: Штиинца. 1975. С. 94–124.
- Памятники Куликовского цикла* / Главн. ред. Б.А. Рыбаков; ред. В.А. Кучкин. Санкт-Петербург. 1998. 410 с.
- Памятники русского права*. Выпуск третий / Под ред. Л.В. Черепнина. Москва: Гос. изд-во юр. лит-ры. 1953. 527 с.
- Параска П.Ф. *Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства* // Карпато-дунайские земли в средние века. Кишинев: Штиинца. 1975. С. 33–52.
- Параска П.Ф. *Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в.* // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). Кишинев: Штиинца. 1980. С. 62–87.
- Параска П.Ф. *Внешнелитературные условия образования Молдавского феодального государства*. Кишинев: Штиинца. 1981. 176 с.
- Патканов К.П. *История монголов по армянским источникам*. Вып. 1. Санкт-Петербург. 1873. VIII+140 с.

- Пах Ж.П. *Тридцатина в Трансильвании и Валахии в первой половине XV века* // Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти Владимира Павловича Шушарина). Москва. 2004. С. 116–126.
- Петрунь Ф.Е. *К вопросу об источниках Большого Чертежа* // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. 1923–1924. Т. 1. № 7. 1924. С. 37–43.
- Повесть о Стефане, епископе Пермском* // Древнерусские предания (XI–XVI вв.) // Сокровища древнерусской литературы. Москва: Советская Россия. 1982. С. 161–194.
- Погорелец О.Г. *Чеканка монеты в Подольском княжестве во второй половине XIV в.* // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 4. Менск: БДУ. 2008. С. 114–120.
- Погорілець О.Г., Саввов Р.В. *Монета подільського князя Костянтина* // Нумізматика і фалеристика. № 3. Липень–вересень. Київ. 2004. С. 24–29.
- Погорілець О., Саввов Р. *Карбування монет на Поділлі в другій половині XIV ст.* // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів. 2005. С. 145–153.
- Позивай Т. *Пам'ятки Золотоординського часу на території сучасної Одещини (матеріали до археологічної карти)* // Наукові записки Кіровоградського ДПУ імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Вып. 14. Кіровоград. 2011. С. 24–34.
- Полевой Л.Л. *Поселение XIV века у села Костешты* // Записки Одесского археологического общества. Т. 2 (35). 1967. С. 121.
- Полевой Л.Л. *Монеты из раскопок и сборов на поселении Костешты-Гырля (1946–1959 гг.)* // Далёкое прошлое Молдавии. Кишинёв: АН Молдавской ССР. 1969. С. 146–160.
- Полевой Л.Л., Бырня П.П. *Средневековые памятники XIV–XVII вв.* // Археологическая карта Молдавской ССР. Вып. 7. Кишинев: Штиинца. 1974. 115 с.
- Полевой Л.Л. *Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв.* Кишинев: Штиинца. 1979. 200 с.
- Полехов С.В. *Летописная Повесть о Подолье* // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. №1 (55). 2014. С. 33–42.
- Полехов С.В. *Летописная Повесть о Подолье* // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 2 (56). 2014. С. 49–62.
- Полехов С.В. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века.* Москва: Индрик. 2015. 712 с.
- Полехов С.В. *Грамота князя Фёдора Кориатовича 1391 г. и подольская дань «в Татарь»* // Архіварьус. Вып. 17. Менск. 2019. С. 97–107.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург. 1908. XVI с.+938 стб.+87 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 3: IV. Новгородские летописи. Санкт-Петербург. 1841. IX+308 с.

- Полное собрание русских летописей.* Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. 642 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 4: IV. V. Новгородские и Псковские летописи. Санкт-Петербург. 1848. VIII+363 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 4: Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. Вып. 2. Ленинград: Изд-во АН СССР. 1925. XXXIV + 321–536 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 5: Псковские и Софийские летописи. Санкт-Петербург. 1851. VI+277 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 6: Софийские летописи. Санкт-Петербург. 1853. 360 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 6: Вып. 1. Софийская первая летопись старшего извода. Москва: Языки русской культуры. 2000. VIII+581 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 7: VII. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург. 1856. X+346 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 8: VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург. 1859. VIII+303 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 10: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург. 1885. 244 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 11: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург. 1897. VII+254 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 15, изд. 2-е. Вып. 1: Рогожский летописец. Петроград. 1922. XVIII с.+186 стб.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 18: Симеоновская летопись. Санкт-Петербург. 1913. III+316 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 20. Первая половина: Львовская летопись. Ч. 1. Санкт-Петербург. 1910. IV+418 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 23: Приложение 1. Ермолинская летопись. Санкт-Петербург. 1910. V+241 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1949. 462 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцърного. Москва: Наука. 1975. 233 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука. 1980. 305 с.
- Полное собрание русских летописей.* Т. 40: Густынская летопись. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. 2003. 201 с.
- Пономарев А.Л. *Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374* // ПСВ. Вып. 6. Санкт-Петербург. 2005. С. 43–138.
- Пономарев А.Л. «Солхатская война» и «император» Бек Булат // Золотоордынское наследие. Вып. 2. Казань: Фолиант. 2011. С. 18–21.

- Постикэ Г.И. *Цитадель золотоордынского города Шехр аль-Джедид (Старый Орхей, Молдова)* // РА. № 2. Москва. 2005. С. 151–155.
- Почекаев Р.Ю. *Мамай. История «антигероя» в истории.* Санкт-Петербург: Евразия. 2010. 288 с.
- Приселков М.Д. *Троицкая летопись. Реконструкция текста.* Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. 514 с.
- Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г.* / Пер. и прим. Ф. Бруна. Санкт-Петербург. 1873. 95 с.
- Радлов В. *Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга* // Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества. Т. 3. Санкт-Петербург. 1888. С. 1–40.
- Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий.* Т. I. Ч. 2: Гласные. Санкт-Петербург. 1893. 1914 стб.+66 с.
- Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий.* Т. II. Ч. 1. Санкт-Петербург. 1899. 1052 стб.
- Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий.* Т. IV. Санкт-Петербург. 1911. 2230 стб.+107 с.
- Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей.* Том II. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. 253 с.
- Розов В. *Українські грамоти.* Том перший: XIV в. і перша половина XV в. Київ. 1928. IX+75с.
- Русина О. *Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми)* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССXXX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів. 1996. С. 147–157.
- Русина О. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського.* Київ. 1998. 243 с.
- Русина О.В. *Україна під татарами і Литвою.* Київ: Альтернативи. 1998. 320 с.
- Русина О. *Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи* // Нариси історії дипломатії України. Київ: Альтернативи. 2001. С. 78–106.
- Русина О. *До питання про київських князів татарської доби* // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ. 2005. С. 13–21.
- Русина О. *Контроверзи історії київської княжої традиції XIII–XV ст.* // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ. 2005. С. 73–99.
- Русина О. *Псевдокиївські князі* // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ. 2005. С. 41–53.
- Русина О. *Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історичний гібрид?* // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ. 2005. С. 315–326.
- Русина О. *Синьоводська битва в сучасній українській історіографії* // Colloquia Russica. Series II, vol. 2. Kaunas–Kraków. 2013. С. 127–136.

- Руссев Н.Д. *Безноса прывратница эпох: «Черная смерть» на Западе и Востоке Европы* // Стратум: структуры и катастрофы. Санкт-Петербург: Нестор. 1997. С. 220–239.
- Руссев Н.Д. *На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.* Кишинев. 1999. 240 с.
- Руссев Н.Д. *Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев. 1999. С. 379–407 с.
- Руссев Н.Д. *Олешье, или Илличе, – белое пятно на фоне темных веков* // Libra. Одеса. 2014. С. 70–81 с.
- Русская историческая библиотека издаваемая Археографической Комиссией.* Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Часть первая: Памятники древне-русского канонического права. Санкт-Петербург. 1880. IV+10+658 с.
- Ричка В., Толочко О. «*Князи Болоховьциш*» // Ruthenica. Т. XIII. Київ. 2016. С. 83–107.
- Рябцева С.С., Чокану М.М. *Находки средневекового времени с поселения Тарасова в Молдове (по материалам частной коллекции)* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2009. С. 164–198.
- Саввов Р. *Ще раз про так звану монету Федора* // Нумізматика і фалеристика. № 2. Квітень-липень. Київ. 2010. С. 8–10.
- Савельев Н. *Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша.* Вып. II. Санкт-Петербург. 1858. С. 183–340, табл.
- Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам. (XIV–XV вв.)* / Сост., пер., введ. и примеч. Т.Э. Саргсян. Симферополь: СОНАТ. 2010. 312 с.
- Северова М.Б. *О некоторых монетах Ногай (Золотая Орда XIII в.)* // Третья Всероссийская Нумизматическая конференция (г. Владимир. 17–21 апреля 1995 г.): Тезисы докладов. Москва. 1995. С. 17–19.
- Севортян Э.В. *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные).* Москва: Наука. 1978. 777 с.
- Селезнев Ю.В. *Еще раз о дате выдачи ханом Токтамышем тарханного ярлыка Бек-Ходжи и новейших изысканиях Р. Ф. Набиева* // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. Т. 153. Кн. 3. Казань. 2011. С. 267–272.
- Селезнев Ю.В. *Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса в XIII–XV в.* Воронеж. 2013. 472 с.
- Селезнев Ю.В. *Темники Узбека (опыт статистических заметок)* // Золотоордынская цивилизация. № 6. Казань. 2013. С. 221–226.
- Селезнев Ю.В. *Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса (Орды).* Дисс. на соиск. уч. ст. док. ист. наук. Воронеж. 2014. 595 с.

- Селезнев Ю. *А переменит Богъ Орду... Русско-ордынские отношения в 1382–1432 гг.* / Изд. 2-е, испр. и доп. Воронеж: Научная книга. 2020. 330 с.
- Семенов А.А. *К вопросу о золотоордынском термине «баскак»* // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. VI. Вып. 2. Москва. 1947. С. 137–147.
- Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* / Сост. Ф.А. Грекул. Москва: Наука. 1976. 152 с.
- Словник гідронімів України.* Київ: Наукова думка. 1979. 780 с.
- Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соедененных с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданное Виленскою археографическою комиссиею* / Под ред. М. Круповича. Вильно. 1858. VIII+164 с.
- Сокульский А.Л. *К локализации летописного Олешья* // СА. № 1. 1980. С. 64–73.
- Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел.* XIV: Казанская губерния. Санкт-Петербург. 1866. LXXX+237 с.
- Супрун А.Е., Молдован А.М. *Старославянский и церковнославянский язык* // Языки мира. Славянские языки / Москва: Academia, 2005. С. 29–69.
- Тельнов Н.П., Рябой Т.Ф. *Золотоордынский город у с. Костешты в Молдавии* // Stratum plus. № 5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2000. С. 108–118.
- Тизенгаузен В. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Том I: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург. 1884. XVI+563 с.
- Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды.* Т. II: Извлечения из персидских сочинений. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1941. 308 с.
- Тихомиров М.Н. *Список русских городов дальних и ближних* // Исторические записки. Т. 40. Москва. 1952. С. 214–259.
- Тоган З.В. *Военная кампания Тимура 1395 года на Украине и Северном Кавказе* // Золотордынская цивилизация. Вып. 2. Казань: Фэн АН РТ. 2009. С. 222–228.
- Тоган З.В. *Восточно-европейская политика Тимура* // Золотоордынская цивилизация. Вып. 3. Казань: Фэн АН РТ. 2010. С. 209–225.
- Узелац А. *Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века.* Београд: Утопија. 2015. 324 с.
- Узелац А. *Атламиш – кумански цар из српске Александриде* // Споменница др Тибора Живковића. Београд. 2016. С. 221–228.
- Узелац А. *Татары в Дунайско-Днестровском междуречье во второй половине XIV в.* // Золотоордынское обозрение. Т. 7. № 3. 2019. С. 416–433.

- Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року.* Видання перше. Київ: Українське видавництво політичної літератури. 1947. 1064 с.
- Україна: адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.).* Київ: Парламентське вид-во. 2012. 784 с.
- Утемиш-хаджи. *Чингиз-наме / Факсимиле*, пер., транскр., текстологические примеч., иссл. В.П. Юдина. Комм. и указ. М.Х. Абусаитовой. Алма-Ата: Гылым. 1992. 296 с.
- Утемиш-хаджи. *Кара таварих / Транскр.* И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой, З.Т. Хафизова; пер. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой / Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage. Вып. 4. Казань. 2017. 312 с.
- Фабрициус И.В. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР.* Киев: Изд-во АН УССР. 1951. 154 с.
- Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. *Археология Румынии.* Москва: Наука. 1973. 411 с.
- Филевич И.П. *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие.* Исторические очерки. Санкт-Петербург. 1890. X+233 с.
- Флоря Б.Н. *Борьба московских князей за смоленские и черниговские земли во второй половине XIV в. // Проблемы исторической географии России.* Вып. 1: Формирование государственной территории России. Москва. 1982. С. 61–65.
- Фоменко В.Г. *Где был древний Протолчий брод? // Известия Всесоюзного географического общества.* Т. 95. Вып. 6. Москва. 1963. С. 547–550.
- Фоменко И.К. *Номенклатура географических названий Причерноморья по морским картам XIII–XVII вв. // ПСВ.* Вып. 5. Санкт-Петербург. 2001. С. 40–107.
- Фоменко И.К. *Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в.* 2-е изд. Москва: Индрик. 2011. 424 с.
- Хавлюк П.І. *Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності.* Київ: Наукова думка. 1969. С. 156–174.
- Харламов П.В. *Золотоордынские кирпичные мавзолеи Западного Оренбуржья // Археология Евразийских степей.* Вып. 4. / Средневековая археология. Материалы VIII Международной научной конференции «Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве», посвященной памяти Г.А. Федорова-Давыдова. Казань. 2018. С. 193–195.
- Хаутала Р. *От «Давида, царя Индий» до «ненавистного племени сатань». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах // Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage.* Вып. 2. Казань. 2015. 496 с.
- Хаутала Р. *В землях «Северной Татарии». Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1342) // Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage.* Вып. 6. Казань. 2019. 976 с.

- Хаутала Р. *От Бату до Джанибека: Военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (2)* // Золотоордынское обозрение. Т. 4. № 3. 2016. С. 485–528.
- Хейвуд К. *Некоторые проблемы нумизматического доказательства правлений хана Ноая и Джеки* // Источниковедение улуса Джучи. Казань. 2001. С. 129–146.
- Хождение инока Зосимы 1419–1422 гг.* // Православный Палестинский сборник. Том VIII. Выпуск третий. Санкт-Петербург. 1889. XXVI+41 с.
- Хромов К.К. *Хадис на джучидской медной монете 60-х гг. XIV в. Нового Города (Шахр ал-Джедид): особенности оформления легенды* // Двадцать первая Всероссийская нумизматическая конференция. (г. Тверь 24–29 мая 2021 г.): Тезисы сообщений и докладов. Тверь. 2021. С. 82–85.
- Хромов К.К. «Новый город» (Янги-Шехр = Шехр ал-Джедид) // Нумизматика і фалеристика. 1997. № 4. Жовтень–грудень. С. 19–20.
- Чамярыцкі В.А. *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*. Менск: Навука і тэхніка. 1969. 190 с.
- Черкас Б.В. *Поход Токтамыша на Киевское княжество в 1380 г.* // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Международный Золотоордынский Форум (г. Казань, 30 марта 2011 г.): Материалы Круглого стола Казань. 2011. С. 167–169.
- Черкас Б. *Невідомий похід Токтамиша проти Великого князівства Литовського 1380 року?* // Ruthenica. Т. XII. Київ. 2014. С. 178–182.
- Чокану М. *Коллекция монет со средневекового поселения у с. Тарасова* // Stratum plus. № 6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2009. С. 351–369.
- Чорний О.В. *Історична географія Правобережної України середини XIV століття в контексті битви на Синіх Водах* // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка. 2014. С. 49–61.
- Шабульдо Ф.М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Київ: Нукова думка. 1987. 183 с.
- Шабульдо Ф.М. *Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти* // Український історичний журнал. № 2. Київ. 1996. С. 3–15.
- Шабульдо Ф.М. *Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання*. Київ. 1998. 85 с.
- Шабульдо Ф. *Чого не хотіла або не змогла помітити моя рецензентка* // Український гуманітарний огляд. Т. 2. Київ: Критика. 1999. С. 198–220.
- Шабульдо Ф. *Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя* // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 1. Київ. 2000. С. 57–74.
- Шабульдо Ф.М. *Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації* // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях /

- НАН України. Ін-т іст. України / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; упоряд. О.Д. Брайченко. Київ. 2005. С. 9–27.
- Шабульдо Ф. *Чи існував ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми)* // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ. 2005. С. 100–122.
- Шабульдо Ф. *Кондомініум в українських землях XIV століття* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 251: Праці історично-філософської секції. Львів. 2006. С. 7–22.
- Шабульдо Ф.М. *К итогам изучения синеводской проблемы* // История и современность. № 1 (17). 2013. Март. С. 69–89.
- Шабульдо Ф.М. *Кондоминальный статус украинских земель в XIV в.: от первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлика Мамая* // Золотоордынская цивилизация. Вып. 10. Казань. 2017. С. 267–282.
- Шамильоглу Ю. *Черная смерть и ее последствия* // История татар с древнейших времен. В семи томах. Т. II: Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в. Казань. 2009. С. 689–690.
- Шамильоглу Ю. *Влияние Черной смерти на Золотую Орду: политика, экономика, общество, цивилизация* // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань. 2016. С. 679–694.
- Шамильоглу Ю. *Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде: монография* / Пер. Ч.И. Хамидовой, Р. Хаутала. Казань. 2019. 260 с.
- Шараф ад-Дин Али Йазди. *Зафар-наме*. Ташкент: Изд-во журнала «SAN'AT». 2008. 486 с.
- Шилін Ю.О., Шиліна О.П. *Знахідка монет міста Йангі-Шехр = Шехр ал-Джедід на Вінниччині* // Подільська старовина. Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей. 2008. С. 72–77.
- Шостопал А. *Монети XIV ст. карбовані на Поділлі* // Нумізматика. Фалеристика. № 3. 2007. С. 24–26.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 3 (*bratъсь – *сьгку). Москва: Наука. 1976. 199 с.
- Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букви "Ж", "Ж", "И"*. Москва: Наука. 1989. 292 с.
- Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "К" (~"Г"), "Қ" (~"К" ~"К")*. Выпуск первый. Москва: Языки русской культуры. 1997. 368 с.
- Якубовський В.І. *Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області* // Археологія. № 16. Київ. 1975. С. 87–104.
- Якубовський В.І. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори. 2003. 159 с.
- Янина С.А. *«Новый город» (= Янги-Шехр = Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местоположение* // Труды ГИМ. Вып. 49: Нумизматический сборник. Часть V. Вып. 1. Москва. 1977. С. 216–236.

- Abraham W. *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku czci 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w roku 1661*. T. 1. Lwów. 1912. P. 3–39.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie*. T. III. Lwów. 1872. VII+315 p.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie*. T. VII. Lwów. 1878. VI+326 s.
- Akta unii Polski z Litwą 1385–1791* / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków. 1932. LVI+571 s.
- Andreescu Șt. *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative* // Studii și materiale de Istorie Medie. Vol. XXI. Brăila: Editura Istros. 2003. P. 139–150.
- Balard M. *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle)*. T. I // ASLSP. Nuova Serie. Vol. XVIII (XCII). Fasc. I. Genova–Rome. 1978. 494 p.
- Balard M. *Gênes et l'Outre-Mer*. Tome II: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò 1360. Paris. 1980. 209 p.
- Baluński G. *Surwitłowie. Przykład kariery litwinów w Prusach* // Istorijos šaltinių tyrimai. T. 4. 2012. P. 13–44.
- Batūra R. *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynujų Vandenuų*. Vilnius: Mintis. 1975. 383 p.
- Bătrîna L., Bătrîna A. *O mărturie arheologică despre relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Bogdan I* // Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie). T. 34. № 4. București. 1983. P. 326–333.
- Bogdan I. *Documentele lui Ștefan cel Mare*. Vol. I: Hrisoave și cărți domnești (1457–1492). București. 1913. XLVI+518 p.
- Bogdan I. *Documentele lui Ștefan cel Mare*. Vol. II: Hrisoave și cărți domnești (1493–1503). Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salu-conducte, scritori, 1457–1503. București. 1913. XXI+611 p.
- Bokii N., Kozyr I., Pozywei T. *A Golden Horde Complex in Podolia // Islamic Art and Architecture in the European Periphery*. Wiesbaden. 2008. P. 45–48.
- Boldur A.V. *Die Herrschaft des litauischen Fürsten Jurij Korjat in der Moldau (1374–1379)* // Südost-forschungen internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas. Bd. XXXII. München. 1973. P. 9–32.
- Błaszczyk G. *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*. Tom I: Trudne początki. Poznań: Wyd-wo naukowe. 1998. 304 s., map.
- Brătianu G.I. *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe Siècle* // Byzantion. T. II. Paris-Liège. 1925. P. 153–168.
- Brătianu G.I. *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle (1281–1290)*. Bucarest: Cultura națională. 1927. 375 p.

- Brătianu G.I. *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions a l'histoire de la domination Byzantine et Tatare et du commerce génois sur le littoral Roumain de la Mer Noire*. Bucarest. 1935. 197 p.
- Bullarum Poloniae*. III: 1378–1417 / Ed. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. Romae-Lubluni. 1988. 290 s.
- Calendarii Cracoviensis. Notae historicae ad annorum dierumque ordinem redactae* // Monumenta Poloniae historica // Pomniki Dziejowe Polski. T. VI / Ed. W. Bruchnalski. Kraków. 1898. P. 645–677.
- Chilińska A., Zawadzka U., Sołtysiak A. *Pandemia dżumy w latach 1348–1379 na terenach Królestwa Polskiego: model epidemiologiczny i źródła historyczne* // Funeralia Lednickie. T. X: Epidemie, klęski, wojny. Poznań. 2008. P. 165–174.
- Chmiel A. *Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece hr. Przedzielskich w Warszawie*. Krakow. 1890. XX+60 s.
- Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford. 1972. XLVIII+989 p.
- Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia Regum Poloniae, Magnorum ducum Litvaniae bullae pontificorum nec non jura a pravatis data...* / Ed. L. Ryzszewski, A. Muczkowski. T. 1. Warszawa. 1847. XXIII+367+LXXII+8 p.
- Codex diplomaticus Prussicus: Urkundensammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten*. Bd. 3. Königsberg. 1848. XXIV+200 p.
- Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430* / Ed. A. Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. VI. Kraków. 1882. CXVI+1113 p.
- Costăchescu M. *Documentele Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*. Vol. I. Documente interne: Urice, (Ispisoace), Sureste, Traduceri 1374–1447. Iași. 1931. XXXV+558 p.
- Costăchescu M. *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*. Vol. II: Documente interne. Urice (Ispisoace), Surete, Regeste, Traduceri 1438–1456. Documente externe. Acte de inprumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii, comerciale, salveconduce, scritori 1387–1458. Iași. 1932. XXV+955 p.
- Croniche storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani a miglior lezione ridotte coll'aiuto dei testi a penna*. Vol. 5 / Ed. Gherardi Dragomanni F., Moutier I. Milano. 1848. 594 p.
- Czamańska I. *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku* // Seria Historica. № 186. Poznań. 1996. 369 p.
- Czuczyński A. *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366* // Kwartalnik Historyczny. R. 4. Lwów. 1890. P. 513–515.
- Çağbayır Y. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken. 2007. Cilt. 1. a–den. 1144 s.
- Çağbayır Y. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken. 2007. Cilt. 3. I–müt. 1136 s.

- Desimoni C. *Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare* // Archivio storico italiano. Quarta serie. T. XX. Firenze. 1887. P. 161–165.
- Desimoni C. *Nuovi Studi sull' Atlante Luxoro* // ASLSP. Vol. V. Fasc. I. Genova. 1867. P. 169–272.
- Die Chronik Wigands von Marburg* // Scriptorum Rerum Prussicarum. Bd. 2 / Ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig. 1863. P. 453–662.
- Diplomatarium veneto-levantium sive Acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia*. Vol. I: 1300–1350 // Monumenti storici pubblicati dalla r. deputazione Veneta di storia Patria. Serie prima: Documenti. Vol. V. Venetiis. 1880. XXVI+356 p.
- Diplomatarium veneto-levantinum, sive Acta et Diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia*. Vol. 2: 1351–1454 / Ed. R. Predelli. Venetiis. 1899. 278 p.
- Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. I: (1384–1448). București. 1975. LV+528 p., il.
- Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. II: (1449–1486). București. 1976. LVIII+552 p.
- Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. III: (1487–1504). București. 1980. LVIII+661 p.
- Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească. Vol. 1: (1247–1500). București. 1966. XXIV+635 p.
- Documenta Romaniae Historica*. D. Relații între Țările Române. Vol. I: (1222–1456). București. 1977. XLIII+527 p.
- Documente privind istoria României*. Veacul XV. A: Moldova. Vol. II: (1476–1500). București. 1954. XLVIII+323 p.
- Dölger F. *Regesten der kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*. 3. Teil: Regesten von 1204–1282. München–Berlin. 1932. XIX+77 s.
- Ehrlich L. *Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1350–1501)*. Lwów. 1914. 135 s.
- Elemér M. *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399) / Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1951. XVI+795 p.
- Engel P., Tóth N.C. *Itineraria regum et reginarum Hungariæ (1382–1438) / Királyok és királynék itineráriumi (1382–1438)*. Budapest. 2005. 187 p.
- Eremia A. *Hidronimia bazinului hidrografic al Nistrului* // Akademos. Revista de știință, inovare, cultură și artă. Section Filologie. № 3 (46). 2017. P. 132–138.
- Eszer A. *Die Gemeinde von Cobruci am Dnestr und die II. Krim-Mission der Dominikaner* // Angelicum. 46. Fasc. 3–4. Roma. 1969. P. 366–386.
- Fejér G. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. T. IX. Vol. I: Ab anno Christi 1342–1350. Budae. 1833. 810 p.
- Frundescu D. *Dictionaru topograficu si statisticu alu Romaniei*. București. 1872. LXX+536 p.

- Gemil T. *Mircea l'ancien face à la politique impériale de Bayezid Ier* // Revue Roumaine d'Histoire. № 1–2. 1986. P. 3–21.
- Giovanni di Plan Carpine. *Storia dei Mongoli* / Ed. P. Daffinà, C. Leonardi, M.C. Lungarotti, E. Menestò, L. Petech. Spoleto. 1989. 496 p.
- Golubovich G.P. *Biblioteca bio-bibliografica delle Terra Santa e dell'Oriente franciscano*. Tomo II: Addenda al sec. XIII, e fonti pel sec. XIV. Quaracchi–Firenze. 1913. VIII+641 p.
- Gorodenko A. *Ceramica locală de la Orcheiul Vechi în secolele XIV–XVI*. Brăila. 2000. XI+130 p., ill.
- Grala M. *Kilka uwag na temat politycznych okoliczności małżeństwa Wasyła Moskiewskiego i Zofii Witoldówny zawartego w 1391 roku* // Zapiski Historyczne. T. 85. Zesz. 1. 2020. P. 141–162.
- Grigoraș N. *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare (1359–1457)*. Iași. 1978. 207 p.
- Guzowski P., Kuklo C., Poniat R. *O metodach pomiaru natężenia epidemii i zaraz w preindustrialnej Europie w demografii historycznej* // Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe. Kraków. 2016. P. 119–145.
- Halecki O. *Z Jana Zamojskiego inwentarza Archiwum koronnego* // Archiwum komisji historycznej. T. XII. Cz. 1. Kraków. 1919. P. 146–218.
- Halecki O. *Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego* // Miesięcznik Heraldyczny. T. 14. № 7–8. Lipiec–Seirpień. Warszawa. 1935. P. 102–106.
- Historiae Hungaricae fontes domestici*. Pars prima. Scriptorum. Vol. III: Chronicon Dubnicense. Lipsiae. 1884. V+276 p.
- Hurmuzaki E. *Documente privitoare la Istoria Românilor*. Vol. 1. Partea 2: 1346–1450. București. 1890. XLVII+889 p., VI tabl.
- Johann von Posilge. *Chronik des Landess Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419)* // Scriptorum Rerum Prussicarum. Bd. 3 / Ed. T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehle. Leipzig. 1866. P. 79–388.
- Johannes de Thurocz. *Chronica Hungarorum*. I. Textus / Ed. E. Galántai et J. Kristó // Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Seria nova. T. 7. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1985. 331 p.
- Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum* // Monumenta Poloniae historica // Pomniki dziejowe Polski. T. II / Ed. A. Bielowski. Lwów. 1872. P. 619–756.
- Joannis Długossii *Historiae Polonicae libri XII*. T. III: Libri IX, X. Cracoviae. 1886. 595 p.
- Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. T. III: Ks. 9–10. Kraków. 1868. 558+XXIII p.
- Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. T. V: Ks. 12. Kraków. 1870. 662+XXIV p.
- Jorga N. *Studii și documente cu privire la Istoria românilor*. Vol. 5: cărți domnești, zapise și răvașe. Partea I. București. 1903. VII, 721 p.

- Jureczko A. *Dokument lokacyjny Kamiénca Podolskiego* // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region. T. I. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. 2000. P. 61–66.
- Iliescu O. *Génois et Tatars en Dobroudja au XIVe siècle: l'apport de la numismatique* // Études Byzantines et post-Byzantines. III. București: Editura Enciclopedică. 1997. P. 161–178.
- İnalçık H. *An Ottoman Document on Bayezid I's Expedition into Hungary and Wallachia* // X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi tebliğleri = Actes du X. Congrès international d'études byzantines (İstanbul, 15–21.IX.1955). İstanbul. 1957. P. 220–222.
- Iorga N. *Studii istorice asupra Chilie și Cetății-Albe*. Bucarest. 1899. 419 p.
- Iorga N. *Histoire des roumains et de la romanité orientale*. Volum III: Les fondateurs d'état. Bucarest. 1937. 424 p.
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*. T. I / Ed. F. Piekosiński. Kraków. 1879. LXXX+372 p.
- Kołodziejczyk D. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)*. Leiden-Boston: Brill. 2011. XXXV+1049 p.
- Kuczyński S.M. *Rozbiór krytyczny roku 1385 «Dziejów Polski» J. Długosza* // Studia Źródłoznawcze. T. 3. 1958. P. 213–254.
- Kuczyński S.M. *Ziemię Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa. 1936. 412 p.
- Kuczyński S.M. *Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgerdowej 1362 r.)* // Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. Warszawa. 1965. P. 135–180.
- Kurtyka J. *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku* // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu T. 1. Kraków. 2000. P. 9–59.
- Kurtyka J. *Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich* // Roczniki Historyczne. R. 67. 2001. P. 149–168.
- Kurtyka J. *Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r.* // Rocznik Przemyski. T. XL. Zesz. 4: Historia. 2004. P. 127–273.
- Liber ivrium Republicae Genevensis*. Tomus I // Monumenta Historiae Patriae. T. VII. Torino. 1854. XXII p., CXXII+1652 col.
- Mas-Latrie L. *Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak* // Bibliothèque de l'école des chartes. T. 29. Paris. 1868. P. 580–595.
- Mehmed Neşrî. *Kitâb-i Cihan-Nümâ. Neşrî tarihi*. Ankara. 1949. 433 s.
- Miklosich F., Müller I. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. Vol. III. Vindobonae. 1865. XXIV+393 p.
- Monumenta Poloniae Vaticana*. T. II: Continet Acta camerae apostolicae. Vol. II: 1344–1374. Cracoviae. 1913. XXVIII+585 p.
- Monumenta Poloniae Vaticana*. T. III: Analecta Vaticana: 1202–1366. Cracoviae. 1914. LVI+572, [1] p.

- Nesterov T. *Situl Orheiul Vechi. Monument de архитектурă*. Chişinău: Epigraf. 2003. 235 p.
- Nicolae E. *Quelques considérations sur les monnaies tatares de «la Ville Neuve» (Yangi-şehr / Şehr al-cedid) // Studii şi Cercetări de Numismatică*. Vol. XI. 1995. P. 197–200.
- Nicolae E. *Monedele de cupru bătute în Oraşul Nou (Şehr al Cedid) // Simpozion de numismatică. Dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenţei României (Chişinău, 24–26 septembrie 2002): Comunicări, studii şi note*. Bucureşti. 2003. P. 167–179.
- Nicolae E. *Le monnayage en Bessarabie dans la deuxième moitié du XIVe siècle // XIII Congreso Internacional de Numismática (Madrid-2003): Actas-Proceedings-Actes*. Vol. I. Madrid. 2005. P. 1367–1373.
- Nicolae E. *Une plaquette de cuivre avec inscription datant du quatorzième siècle découverte à Costeşti, district de Ialoveni, République de Moldavie // Studia mediaevalia Europaea et orientalia: miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*. Bucureşti: Editura Academiei Române. 2018. P. 455–462.
- Nykiel B.K. *Family and estate: The Slupica family and Kuna 1390's – 1640's. A case study on the Ruthenian nobility in Eastern Podolia / The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University*. In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of doctor of philosophy in history in The Department of History Bilkent University. Ankara. 2005. 474 p., maps.
- Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*. T. I / Ed. N. Jorga. Paris. 1899. 581 p.
- Panaiteşcu P.P. *Iourij (Iourg) Koriatovio prince lithuanien et la Moldavie // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності*. Т. 1. Київ. 1928. С. 462–465.
- Panaiteşcu P.P. *Diploma Bârlădeană din 1134 şi hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374 // Romanoslavica*. № XIII. Bucureşti. 1966. P. 51–57.
- Polechow S. *Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda: 4/5 sierpnia 1392 – 27 października 1430 // Rocznik lituanistyczny*. 5. 2019. P. 9–120.
- Paszkievicz H. *O genezie i wartości Krewa*. Warszawa. 1938. 356 p.
- Paszkievicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Kraków. 2002. 288 p.
- Pistarino G. *Notai genovesi in Oltremare atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzo 1360–1361*. Genova. 1971. XL+223 p.
- Postică G. *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996–2001*. Iaşi. 2006. 229 p., ill.
- Postică G., Kavruk V. *Orheiul Vechi Archaeological Landscape*. Chişinău. 2018. 152 p.: fig. color.
- Prochaska A. *Ścibor ze Ściborzyc // Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. R. 19. Toruń. 1912. P. 137–208.
- Prochaska A. *Z Witoldowych dziejów. Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 // Przegląd Historyczny*. T. XVI. Zesz. 3. 1912. P. 255–270.

- Przedziecki A. *Życie domowe Jadwigi i Jagielły z regestrów skarbowych z lat 1388–1417*. Warszawa. 1854. P. 29–30.
- Przybyszewski B. *Jadwiga i Wilhelm* // *Analecta Cracoviensia*. VII. 1975. P. 107–150.
- Puzyna J. *Korjat i Korjatowicze* // *Ateneum Wileńskie*. R. 7. Zesz. 3–4. Wilno. 1930. P. 439–440.
- Rachunki dworu króla Władysława Jagielły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420* / Ed. F. Piekosiński // *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. T. XV. Kraków. 1896. VIII+618 p.
- Rezachevici C. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova: a. 1324–1881*. Vol. 1: Secolele XIV–XVI. București: Editura Enciclopedica. 2001. 861 p.
- Rocznik miechowski* // *Monumenta Poloniae historica / Pomniki dziejowe Polski*. Tom. II / Ed. A. Bielowski. Lwów. 1872. P. 880–896.
- Rowell S.C. *Lithuanian Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1292–1345* / *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought*. 4th Series. 25. Cambridge–New-York–Melbourne. 1994. XXXVIII+375 p.
- Rowell C.S. *Ne visai primintinos kautynes: ka buvoja saltiniai apie 1399 m. musi ties Vorsklos upe?* // *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 1. Vilnius: LII leidykla. 2008. P. 67–89.
- Rulikowski E. *Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa. 1853. C. 33–34.
- Sacerdoteanu A. *Sucesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun* // *Romanoslavica*. № XI. Bucuresti. 1965. P. 219–236.
- Sacy S. *Pièces diplomatiques tirées des archives de République de Gènes* // *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques*. T.11. Paris. 1827. P. 1–96.
- Semkowicz W. *Hanul, namiestnik wileński (1382–1387), i jego ród* // *Ateneum Wileńskie*. R. 7. Zesz. 1–2. Wilno. 1930. P. 1–20.
- Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych uchwał narodowych, postawień różnych wład i urzędów*. T. II. Wilno. 1862. 370 p.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Tom IV. Warszawa. 1883. 963 p.
- Sperka J. *Jeszcze raz w kwestii datowania wyprawy mołdawskiej Kazimierza Wielkiego* // *Studia Historyczne*. R. 34. Zesz. 1. Warszawa. 1991. P. 125–132.
- Sperka J. *Władysław książę Opolski, Wieluński, Kujawski, Dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401)*. Kraków: Awalon. 2012. 508 s.
- Spinei V. *Moldova în secolele XI–XV*. București: Editura științifică și enciclopedică. 1982. 883, [60] p.: ill.
- Spierski Z. *W sprawie rzekomej wyprawy Kazimierza Wielkiego do Mołdawii* // *Przegląd Historyczny*. T. 52. Warszawa. 1961. P. 147–152.
- Stello A. *Grenzerfahrung Interaktion und Kooperation im spätmittelalterlichen Schwarzmeerraum* (Doktorarbeit). Trier. 2011. 251 p.

- Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi*. T. II. Warszawa. 1846. 572 p.
- Tęgowski J. *Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku* // *Genealogia. Studia i materiały historyczne*. T. 3. Poznań. 1993. P. 45–66.
- Tęgowski J. *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku* // *Teki Krakowskie*. V. Prace ofiarowane Franciszkowi Sikorze z okazji sześćdziesięciolecia urodzin. Kraków. 1997. P. 155–176.
- Tęgowski J. *Między Litwą, Polską i Węgrami. Problem politycznej przynależności Podola w końcu XIV i w początkach XV wieku* // *Pamiętnik Kojowski*. T. 7: Polacy na Podolu. Kijów. 2004. P. 13–23.
- Tęgowski J. *Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r.* // *Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza*, ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. Kraków: Secesja. 1995. P. 301–305.
- Tęgowski J. *Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego* // *Genealogia*. 8. Poznań. 1996. P. 87–90.
- Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań–Wrocław. 1999. 319 p.
- Theiner A. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*. T. I: Ab Honorio PP. III. Usque ad Clementem PP. VI. 1216–1352. Romae. 1859. XLII+837 p.
- Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*. T. I: Ab Honorio pp. III usque ad Gregorium pp. XII. 1217–1409. Romae. 1860. XXXII+787 p.
- Thiriet F. *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanies*. T. I: 1329–1399 // *Ecole Pratique des Hautes Etudes, VIe Section. Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen-Age*, sous le direction du Paul Lemerle. Vol. I. Paris: Mouton & co La Haye. 1958. 248 p., map.
- Thiriet F. *Délibérations des assemblées vénitiennes Concernant la Romanie*. Tome I: 1160–1363 // *Ecole Pratique des Hautes Etudes, VIe Section. Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen-Age*, sous le direction du Paul Lemerle. Vol. VIII. Paris: Mouton & co La Haye. 1966. 329 p.
- Trajdos T.M. *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*. T. I. Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Łódź. 1983. 328 p.
- Turgieniew A. *Supplementum ad historica Russiae monumenta ex archivis ac bibliothecis extraneis*. Petropoli. 1848. XV+542 p.

- Uzelac A. *The Port of Maurocastro, Emperor Theodore Svetoslav and the Tatar Elite in the Pontic Steppes* // Исторички часопис. Књ. LXV = The Historical review. Vol. LXV. 2016. С. 45–59.
- Vásáry I. *The Golden Horde term daruga and its survival in Russia* // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XXX (2). Budapest. 1976. P. 187–197.
- Wasilewski T. *Daty urodzin Jagielly i Witolda. Przyczynki do genealogii Giedyminowiczów* // Przegląd Wschodni. Rok 1. Zesz. 1. Warszawa: Gebethner i Ska. 1991. P. 15–34.
- Wertner M. *Itinerar des Königs Ludwig I* // Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog zemaljskog arkiva. Godina V. Zagreb. 1903. P. 115–150.
- Yücel Y.M. *Candar-Oğlu Çeleri isfendiyar bey 1392–1439* // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi. Cilt. 2. Sayı 2–3. 1964. P. 157–174.
- Zbiór dokumentów małopolskich* / Ed. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. Cz. VI: Dokumenty z lat 1386–1417. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. 1974. XXXV+496 p.
- Źródła Dziejowe. T.V: Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku.* Warszawa. 1877. 227 p.

ПОДІЛЛЯ У СЕРЕДИНІ XIII ст. – 1400 р.

Статтю присвячено малодослідженим аспектам історії Поділля. Робота охоплює великий часовий проміжок: від завоювання татаро-монголами в 40-х рр. XIV ст. до втрати ними контролю над регіоном у результаті ординської «зам'ятні», проблемі переходу Поділля під владу литовських князів Кориатовичів, їхніх відносин із сусідніми країнами до 1394 р. і створенню нового порядку під владою польського короля до початку XV ст.

Водночас значну увагу надано спробі реконструкції влаштування татаро-монголами нового соціально-економічного устрою на Поділлі, з'ясуванню діяльності та впливу Орди в сусідніх із Поділлям землях, зокрема, у Молдавії з метою пошуку паралелей, закономірності причин і часу падіння її влади в регіоні та сусідніх землях, проблемі «битви на Синіх Водах», «подільській данині» в Орду, присутності генуезців на берегах Чорного моря в Дніпро-Прутському межиріччі тощо.

Гулевич Владислав – магістр історії, головний консультант Управління по зв'язках із місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України (Україна, Київ).

Ключові слова: Поділля, Орда, Молдавія, Велике князівство Литовське, Польське королівство, татари, Кориатовичі, Битва на Синіх Водах.

Gulevich V.P.

PODILLIA IN THE MIDDLE OF THE 13th CENTURY – 1400

The article is devoted to little-studied aspects of the history of the Podillia. The work covers a long period of time: from the conquest of the Tatar-Mongols in the 40's of the 14th century. Before they lost control of the region as a result of the Horde's «remarkable», the problem of the transition of the Podollia under the rule of Lithuanian princes Koriatovych, their relations with neighboring countries until 1394 and the creation of a new order under the Polish king until the early 15th century.

At the same time, considerable attention was paid to the Tatar-Mongols' attempt to reconstruct the new socio-economic system in the Podillia, to clarify the Horde's activities and influence in the neighboring lands of the Podillia, particular in Moldova, to find parallels. region and neighboring lands, the problem of the «Battle on the Blue Waters», the «tribute of the Podillia» to the Horde, the presence of the Genoese on the shores of the Black Sea in the Dnieper-Prut interfluve, and so on.

Gulevich Vladislav – Master in History, Chief Consultant at the Department of relations with local authorities and local self-government bodies of the Verkhovna Rada of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Key words: the Podillia, Horda, Moldova, the Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland, tatars, Koriatovychs, Battle on the Blue Waters.

МАР	Материалы по истории России
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА	Научный архив Института археологии НАН Украины
НАНУ	
НА КФ ИА	Научный архив Крымского филиала Института археологии
НАН У	Национальной Академии наук Украины
НЗСК	Национальный заповідник “Софія Київська” (Київ)
НЗХТ	Национальный заповедник “Херсонес Таврический”
НС	Нумизматика и сфрагистика
ОАК	Отчеты археологической комиссии
ПИФК	Проблемы истории, филологии и культуры
ПСВ	Причерноморье в средние века
РА	Российская археология
РГВИА	Российский государственный военно-исторический архив
РНБ	Российская национальная библиотека
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
СМОМПК	Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
СРИО	Сборник императорского Русского исторического общества
СХМ	Сообщения Херсонесского музея.
ТГЭ	Труды Государственного Эрмитажа
ТМНО	Труды Московского Нумизматического общества
УГ	Українське гончарство
ФКМ	Феодосийский краеведческий музей
ХСб.	Херсонесский сборник
АЕМА	Archivum Eurasiae Medii Aevi
АН	Archaeologia Hungarica
ASG	Archivio di Stato di Genova
ASI	Archivio storico italiano
ASLSP	Atti della società ligure di storia patria
ASV	Archivio di Stato di Venezia
BEC	Bibliothèque de l'École des chartes
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BNF	Bibliothèque nationale de France
CSFS	Collana Storica di Fonti e Studi diretta da Geo Pistarino
CFHB	Corpus fontium historiae Byzantinae
CMRS	Cahiers du monde russe et soviétique
DMLBS	Dictionary of Medieval Latin from British Sources
EHES	École des hautes études en sciences sociales
FSL	Fonti per la storia della Liguria
GL	Giornale ligustico (di archeologia, storia e belle arti)

JAS	Journal Asiatic Society
MC	Massaria Caffae
MSR	Mamlūk studies review
MSE	Miscellanea di storia delle esplorazioni
NC	Numismatic Circular
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
DOP	Dumbarton Oaks Papers
QSLSP	Quaderni della Società Ligure di Storia Patria
REB	Revue des Études Byzance
RIS	Rerum Italicarum scriptores
ROL	Revue de l'Orient latin
RESEE	Revue des études sud-est européennes
SBS	Studies in Byzantine Sigillography

CONTENT

<i>Bozhuk A.</i> Cultural events in honor of Taras Shevchenko's memory in the Crimea at the end of the XIX – early XX centuries.....	7
<i>Vakhrameieva H.</i> Decline of the cult of Demetra in the Hellenistic period	20
<i>Honcharova K., Tymkovych V.</i> Resuscitation of identity: restoration heritage of E.I. Lopushyns'ka	35
<i>Gulevich V.</i> Podillia in the middle of the XIII century – 1400	51
<i>Dzhanov O.</i> Caffa, the Crimean Khanate and neighboring states in 1456–1459 (according the books of Caffa's massaria).....	163
<i>Kornienko V.</i> Eugene Zagorovsky's work on the history of Genoese factories in the Northern Black Sea	463
<i>Zagorovsky Ye.</i> Italian colonies on the northern Black Sea coast of the XIII-XV centuries	466
<i>Kuminova K.</i> Anacharsis and Skyles: the historicity of figures.....	540
<i>Muzychko O.</i> Yevhen Oleksandrovych Zahorovskyi (1885–1938): Odessa and all-Ukrainian aspects of activity	546
<i>Tsiauk L., Honcharova K., Samoilenko O.</i> Crimea in the restoration projects of Eugenia Lopushyns'ka.....	567
LIST OF ABBREVIATIONS	597

ЗМІСТ

<i>Божук А.О.</i> Культурні заходи на вшанування пам'яті Тараса Шевченка в Криму наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть	7
<i>Вахрамеева Г.В.</i> Занепад культури Деметри у елліністичний період	20
<i>Гончарова К.В., Тимкович В.Ю.</i> Реанімація ідентичності: реставраційна спадщина Є.І. Лопушинської	35
<i>Гулевич В.П.</i> Поділля у середині ХІІІ ст. – 1400 р.	51
<i>Джанов А.В.</i> Каффа, Кримське ханство і сусідні держави в 1456–1459 гг. (по даним книг масаріи Каффи)	163
<i>Корнієнко В.В.</i> Праця Євгена Загоровського з історії генуезьких факторій у Північному Причорномор'ї	463
<i>Загоровський С.О.</i> Італійські колонії на Північному Причорномор'ю ХІІІ–ХV віків	466
<i>Кумінова К.А.</i> Анахарсіс і Скіл: історичність постатей	540
<i>Музичко О.Є.</i> Євген Олександрович Загоровський (1885–1938): одеські і загальноукраїнські аспекти діяльності	546
<i>Цяук Л.І., Гончарова К.В., Самойленко О.Г.</i> Крим в авторських проєктах реставрації Євгенії Лопушинської	567
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	597

